

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI  
NAXÇIVAN BÖLMƏSİ**

---

*Əlyazması hüququnda*

**MƏRYƏM HƏSƏN QIZI SEYİDBƏYLİ**

**RUSIYA FEDERASIYASINDA AZƏRBAYCAN  
DİASPORUNUN FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAFI  
(1988-2007)**

07.00.02 - Vətən tarixi

Tarix elmləri doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün  
təqdim olunmuş dissertasiyanın

**A V T O R E F E R A T I**

**N A X Ç I V A N – 2 0 1 2**

Dissertasiya AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun «Azərbaycan diasporu» şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

**Elmi məsləhətçi:** **Ə.F. Daşdəmirov**  
*Akademik, AMEA həqiqi üzvü, f.e.d., prof.*

**Rəsmi opponentlər:** **F.F. İbrahimli**  
*Tarix elmləri doktoru, professor*

O.B.Sultanov  
*Tarix elmləri doktoru, professor*

**Ş.M.Qasımov**  
*Tarix elmləri doktoru*

**Aparıcı müəssisə:** Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası «Tarixi» kafedrası

Müdafiə « 17 » 03 2012-ci il saat \_\_\_ -da AMEA Naxçıvan Bölməsinin nəzdində fəaliyyət göstərən FD. 01 211 Dissertasiya Şurası əsasında yaradılmış B/D.01.211 Birdəfəlik Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

**Ünvan:** Az. 7000, Naxçıvan şəhəri, Heydər Əliyev prospekti, 76, AMEA Naxçıvan Bölməsi, əsas bina, dəyirmi zal.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat « \_\_\_ » \_\_\_\_\_ 2012-ci ildə göndərilmişdir.

B/D. 01.211 Dissertasiya  
Şurasının elmi katibi:

**E.A.Şıxəliyev**  
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru

## DİSSERTASIYANIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

**Mövzunun aktuallığı.** Müasir qloballaşma, dövlət sərhədlərinin silindiyi və yeni dövlətlərin yarandığı bir dövrdə biz müxtəlif ölkələrin əhalisinin kütləvi yerdəyişməsinin şahidi oluruq. Bu proseslər hazırda çox zaman müharibələrlə, siyasi ziddiyyətlərlə, regional və qlobal xarakterli iqtisadi transformasiyalarla müşayiət olunur. O qədər də sadə olmayan belə bir vəziyyətdə diasporlar, transmilli köçkün birliklərinin miqrasiyası və yerdəyişməsi bu problemin təbii nəticəsi olaraq özünü biruzə verir. Bir çox inkişaf etmiş demokratik ölkələrdə, o cümlədən Rusiya Federasiyasında (RF) yeni yaranmış milli azlıqlar bu ölkənin mövcud qanunları çərçivəsində nisbi azadlıq əldə edərək məskunlaşdıqları yeni regionlarda öz milli-mədəni ənənələrini saxlamağa çalışırlar. Keçmiş SSRİ-nin, müvafiq olaraq, sovet sosial, siyasi, iqtisadi sistemlərin dağılmasından sonra, R.Q.Abdulatiپovun qeyd etdiyi kimi, «cəmiyyətdə ən mütəşəkkil strukturlar etnoslar olmuşlar».<sup>1</sup>

Ümumiyyətlə, Azərbaycan diasporunun, xüsusilə, Rusiya Federasiyasında Azərbaycan diasporunun təşkilatca formalaşması prosesi Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsi və Ümummillî Lider Heydər Əliyevin yenidən hakimiyyətə gəlməsindən sonra başlanmışdır. Məhz o, Dünya azərbaycanlılarının I qurultayında etdiyi çıxışında qeyd etmişdir ki, «hər bir azərbaycanlı yaşadığı yerindən asılı olmayaraq, azərbaycançılıq ideyalarını təcəssüm etdirməli, Azərbaycan dilini, mədəniyyətini öz xalqının milli-mənəvi irsini, ənənəsini yaşatmalıdır».<sup>2</sup>

Yuxarıda deyilənlərlə əlaqədar, milli münasibətlər subyektlərinin, o cümlədən milli azlıqların yeri və rolunun əsaslandırılması həm milli etnik birliklər, həm də idarəetmə strukturları üçün çox vacib amillərdən sayılır. Buna görə də Rusiya Federasiyasında Azərbaycan diasporunun

---

<sup>1</sup> Абдулатипов Р. Защитить прекрасное разнообразие мира. // «Дружба народов». 1998, №10, с.166.

<sup>2</sup> Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi // Dünya azərbaycanlılarının I qurultayı 9-10 noyabr 2001-ci il; Газета «Азербайджан», 10 ноября.

formalaşması və inkişafı nümunəsində tarixi-siyasi proseslərin tədqiqinə hazırda böyük ehtiyac yaranmışdır.

Rusiya Federasiyasında Azərbaycan diasporu regional ümumrusiya münasibətlərində özünü fəal şəkildə büruzə verir. Bunu etnik qrupların inkişaf məntiqi, postsovet dövrünün etnosiyasi reallıqları, müasir etnik sistemlərin dinamik vəziyyəti, eləcə də onların fəaliyyət mexanizmləri şərtləndirmişdir.

Azərbaycan diasporunun formalaşması və inkişafı həm elmi tarixi və nəzəri, həm də siyasi idarəetmə kontekstində maraq kəsb edir. Azərbaycan diasporunun sosiallaşması və Rusiya Federasiyasının hakimiyyət orqanlarında təmsil olunması, miqrasiya proseslərinin, qəbul edən ölkə ilə respilyentin qarşılıqlı münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsi mexanizmləri, institutlaşması və iqtisadi potensialı, öz mənafeələrini lobbiləşdirmək imkanları və sair daim diqqət mərkəzində duran və öz həllini tələb edən ən əsas problemlərdir. Rusiya Federasiyasındakı diasporlar həm elmi və praktiki, həm də siyasi, sosioloji baxımdan öz fərqli özünəməxsusluqları ilə seçilən birlik tipləridir. Bu, yalnız «klassik diasporlar» mühitində deyil, həmçinin müasir, SSRİ-nin dağılmasından sonra öz ana etnosunun hüdudlarından kənarında yayılmış və «yeni diaspor» vəziyyətinə düşmüş sosial təşkilatlanmanın icma formalarının müəyyən etnomədəni konsolidasiya səviyyəsinə malik mobil, dinamik orqanizmlərdir.

Beləliklə, Azərbaycan diasporunun formalaşması və fəaliyyəti proseslərinin tədqiqi ilk növbədə tarixi, ikincisi, etnosiyasi və etnososial nəzəriyyə, üçüncüsü, etnoslararası münasibətlərin dövlət tənzimlənməsi və diasporun etnomədəni özünüidarəsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bütövlükdə problemin aktuallığı Azərbaycan diasporunun müstəqil milli münasibətlər subyekt kimi formalaşması və fəaliyyətinin tədqiq edilməsindədir. Bu, həm Rusiya Federasiyası, həm də Azərbaycan Respublikasının milli dövlət siyasətinin məqsədyönlü istiqamətlərinin işlənilməsinə, etnoslararası münasibətlərin tənzimlənməsinə və diasporun etnomədəni özünü idarəetməsinə, vətəndaş institutlaşmasının müsbət təcrübəsinin yayılmasına kömək edir.

**Tədqiqatın xronoloji çərçivəsi.** 1988-ci ildən 2007-ci illərdə Rusiya Federasiyasında Azərbaycan diasporu təşkilatların formalaşması, və inkişafı, həmçinin özünüidarəetmə sistemləri və mexanizmlərinin və

onların idarə edilməsi gedişində baş vermiş miqrasiya proseslərinin tədqiqi məsələlərini əhatə edir.

**Mövzunun öyrənilmə səviyyəsi.** Son illər diaspor problemi bir çox elm sahələrinin, o cümlədən tarix, sosiologiya, kulturologiya, etnologiya, etnopolitologiya, etnopsixologiya, fəlsəfə, dinşünaslıq elmlərinin çox maraqlı tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Diaspor fenomeninin bir problem kimi öyrənilməsi həm klassik (yəhudi, yunan) və həm də yeni diasporların siyasi və sosial-iqtisadi məsələlərini aşkara çıxarılməyə imkan verir. Ona görə də tədqiqatçılar klassik diasporların tarixinin öyrənilməsi ilə yanaşı, müasir diasporlara da böyük diqqət yetirirlər.

Lakin qeyd edildiyi kimi, hazırda «diaspor» dediyimiz çox mühüm sosial-siyasi hadisələr sahəsi xeyli genişlənmiş, terminin özü isə tez-tez işlənir. Klassik diasporlar içərisində yəhudi diasporu mühüm yer tutur. Diaspor (yunanca – səpələnmə) sözünü deyərkən biz çar II Navuxodonasor (e.ə. 605-562-ci illər) tərəfindən Qüdsün alınmasından və Birinci Məbədın dağıdılmasından sonra e.ə. VI əsrdə Babilistana deportasiya olunmuş, Fələstindən kənarda qalmış yəhudiləri nəzərdə tuturuq.<sup>3</sup> Ona görə yəhudilərin köçürülməsi fenomeni «qalut» (ivrit) termini «məcburiyyət və günlərə görə cəzalandırma» mənasında təqdim edilir.<sup>4</sup> Terminin özünün meydana gəlməsi tarixi məsələsində isə tədqiqatçılar arasında vahid fikir yoxdur. Hazırda diaspor ifadəsinin tərifini bir çox elm sahələri müxtəlif səpgidə şərh edirlər. Onun tərifini verərkən qaçqınlar, əmək miqrantları, milli azlıqlar kimi anlayışlardan istifadə olunur. Əslində bu belə deyil. Çünki, burada söhbət hər hansı bir etnosun bu və ya digər səbəbdən öz tarixi vətəninə tərk edərək başqa bir ölkədə daimi olaraq məskunlaşan hissəsindən gedir.

Diaspora termindən geniş istifadə olunmasına baxmayaraq elmi ədəbiyyatda «diaspor» anlayışının dəqiq definisiyasının axtarışı bu gün də davam edir. Tədqiqatçıların bir çoxu bu fenomenə özlərinin tərifini verir, başqaları isə dəqiq təriflənsə, diasporun fərqli cəhətlərinin, yaxud xarakterik əlamətlərinin ayırd edilməsinə üstünlük verirlər. Diaspor fenomeninin nəzəri dərkinə böyük töhvəni qərb tədqiqatçıları vermişlər.<sup>5</sup>

---

<sup>3</sup> Попков В. Феномен этнических диаспор. Москва: ИСПРАН, 2003, с.12.

<sup>4</sup> Милитарев А. О содержании термина «диаспора» // Диаспоры, 2005, №3, с. 8-17.

<sup>5</sup> <http://www.Perspektivy.info/srez/vol/diaspory-v-sovremennom...> 69 k.

Onlardan M.Dabaq və K.Platt hesab edirlər ki, etnosun məlum hissəsinin diaspor kimi mənlilik şüuru və özünüməyyənliliyi kollektiv yaddaşla bağlıdır. Kollektiv təcrübə və kollektiv yaddaş «mədəni unudqanlıqı»<sup>6</sup> aradan götürür və diasporu bütöv, vahid orqanizm kimi saxlayıb qoruyur.

Diaspor fenomeninin və yeni miqrantlar birliyinin təhlilinə R.Hettlaqın yanaşması da maraqlıdır. O, diasporu eyni etnosa məxsus olan bir-birindən ayrı qrupların, başqa cəmiyyətdə azlıq kimi ağır şəraitdə yaşamağa məcbur olmuş etnik qrupların coğrafi səpələnməsi kimi təsnif edir.<sup>7</sup>

A.Branın diaspor anlayışının mərkəzində yerdəyişmə, köçürülmə fikri yerləşir, baxmayaraq ki, hər belə proses heç də «səpələnmə» kimi səciyyəlonə bilməz.<sup>8</sup> Şain hesab edir ki, diaspor hadisəsində siyasi tərkib hissə üstünlük təşkil edir və ona görə də o, siyasi diaspor anlayışını təklif edir. O, siyasi diasporu yarandıqı ölkənin hüdudlarından kənarında yaşayan ümumi etnik mənşəli insanlar qrupu kimi başa düşür. Bu yanaşmada əsas prinsip sərhəd ideyasıdır çünki, yalnız ana etnosdan kənarında yaşayan milli azlıqlar diasporlar adlana bilərlər.<sup>9</sup>

Q.Siffer aşağıdakı diaspor tiplərini fərqləndirir: dərin tarixi kökləri olan diasporlar (yəhudi, çin, erməni); «mürğüləyən» diasporlar (Avropa və Asiya ölkələrində yaşayan amerikalılar və ABŞ-da yaşayan skandinavialılar); yaranmaqda olan «cavan (yunanlar, polyaklar, türklər), yeni yaranmaqda olan diasporlar, yəni öz təşkkülünün başlanğıc mərhələsində olan diasporlar (koreyalılar, filippinlilər, həmçinin postsövet

---

<sup>6</sup> Dabaq M., Platt K. Diasporas and Kollektiv Gedachtnis. Zur Konstruktion Kollektiver Identitäten in der Diaspora // In: M.Dabaq und K.Platt (Hg.) Identität in der Fremde, Bochum, 1993, s. 117-145.

<sup>7</sup> Hettlage R. Diaspora. Umriss zu einer Soziologischen Theorie. In: Dabaq M. und Platt K. (Hg) Identität in der Fremde., Universitätsverlag, Bochum – 1993, s. 75-105.

<sup>8</sup> Brah A. Cartographies of Diaspora: Contesting Identities. London and Nev-York. 1993, p.197; Цит. По Попкову В. Феномен этнических диаспор. Указ. соч., с. 28-29.

<sup>9</sup> Shain Y. Democrats and Secessionists: US Diasporas as Regime Destabilizers In: International Migration and Security. Ed. by Miron Weiner, Boulder. San Francisco, Oxford 1993. pp. 287-322.

ölkələrində yaşayan ruslar); «məzlum» «öz» dövləti olmayan xalqlar (kürdlər, qaraçılar); «etnomillî» - yayılmış diaspor tipləri.<sup>10</sup>

R.Brubeykerin tədqiqatlarında diaspor anlayışına maraqlı yanaşma diqqəti cəlb edir. Müəllif «kataklizm diasporlarını» əmək diasporlarına qarşı qoyur və hesab edir ki, sonuncu diasporlar sərhəddi keçmiş insanlar kütləsindən yaranır, «kataklizm diasporları» isə sərhədlərin dəyişməsi nəticəsində yaranır. İkincisi, yəni əmək diasporları tədricən formalaşır, lakin «kataklizm diasporları» isə yəni daha çox müharibələr, münaqişələr və digər fəlakətlər nəticəsində bir an içərisində yaranırlar. Üçüncüsü, əmək diasporları könüllü, «kataklizm diasporları isə istəyin əksinə yaranırlar. Dördüncüsü, birincilər ərazicə səpələnməyə meyilli olduqları halda, ikincilər isə daha kompakt yaşamağa üstünlük verirlər.<sup>11</sup>

R.Koen «mobilləşmiş diasporlar»<sup>12</sup> anlayışını elmi dövriyyəyə daxil edən A. Armstronqun, həmçinin diaspor qruplarının böyük siyahısını tərtib edən və onları bir neçə tipə bölən Xyu Setton-Vatsonon<sup>13</sup> konsepsiyasına söykənir. Öz növbəsində R.Koenin<sup>14</sup> tədqiqatları əslində diasporları, ticarət, mədəni, əmək diasporlarına bölməklə təsnif etməyə cəhd göstərir.<sup>15</sup>

Hazırda Rusiya Federasiyası alimləri diaspor anlayışının mahiyyətini mövcud etnosdan zaman və məkanca ayrı düşmüş və öz etnik eyniliyinin qoruyub saxlanmasına və daxili konsolidasiyaya səy göstərən etnosun bir hissəsi kimi nəzərdən keçirir və müəyyənləşdirirlər.

---

<sup>10</sup> Шеффер Г. Диаспоры в мировой политике // Диаспоры. М., 2003, №1, с. 162-184.

<sup>11</sup> Брубейкер Р. «Диаспоры катаклизма» в Центральной и Восточной Европе и их отношение с родинами (на примере Веймарской Германии и постсоветской России) /Диаспоры 2005, №3, сс.45.

<sup>12</sup> Armstrong D. Mobilized and Proletarian Diasporas in the American Political Science Review. 1976, vol 70, no 2, pp. 393-408.

<sup>13</sup> Setton. Watson H. Nations and States. Boulder. Co Westview. Press 1977, p. 383-416.

<sup>14</sup> Сафран У. Сравнительный анализ диаспор. Размышление о книге Робина Коэна. «Мировые диаспоры» // «Диаспоры», № 4, 2004, с.140 (138-163).

<sup>15</sup> Cohen R. Global Diasporas. An introduction. Seattle. Washington University Press. 1997, pp. 228.

L.N.Qumilyovun etnosa verdiyi tərifində də biologiləşdirmə məqamı qeyd olunur.<sup>16</sup> Y.V.Bromley isə etnosların formalaşmasının sosial mahiyyətini göstərir. Bu müəlliflərin hər ikisi üçün «özünün ərazi, dil, üzvlüyü dərk etmək, hətta ümumi psixoloji xarakterik cəhətləri olan hansısa obyektiv ümumiliklər mövcuddur» fikrinə daha çox üçtülük verirlər. Həmin alimlərin mövqeləri bir-birinə yaxındır, onlar etnik mənsubiyyəti obyektiv mövcudluq, bir növ, bəşəriyyətin əzəli (primordialist) səciyyəvi xüsusiyyəti kimi nəzərdən keçirirlər.<sup>17</sup>

«Instrumentalizmin» və «konstruktivizmin» tərəfdarları etnik fenomeni başqa cür şərh edirlər. Belə ki, V.A.Tişkov etnos üzvlərinin ümumi adını mənəvi və mədəniyyət elementlərini bölüşdürən, ümumi mənşə mənsubiyyəti haqqında mifə və ümumi tarixi yaddaşa, özlərini xüsusi ərazi ilə assosiasiya edən və həmrəylik hissənə malik olan insanlar qrupu» kimi müəyyənləşdirir. Bütün bu əlamətlər xüsusi səylərin, xüsusilə millət quruculuğu prosesinin nəticələridir. Bu əlamətlərdən ən mühümü – həmrəylikdir. Milli mənsubluq – bir növ, bu və ya digər kollektiv ümumiliyə mənsubluğun və loyallığın «daim daxili referendumudur. Bu, insanın tərbiyəsinin, sosiollaşmasının nəticəsidir».<sup>18</sup> V.A.Tişkov etnosu etnik qrupları «təxayülə gətirilən» hansısa mədəni çox cəhətlilik, mozaik kontinium kimi şərh edir.<sup>19</sup>

Instrumentalizmin və konstruktivizmin tərəfdarları arasında fərqlər o qədər də böyük deyildir və bu fərqlər etnikliyin yaranması prosesində elit təbəqələrin şüurlu sosial-mədəni fəaliyyətinin məqsədlərinin qiymətləndirilməsinə və roluna müncər edilir. Instrumentalistlər etnikliyi ayırı-seçkiliyə məruz qalan qrupların liderlərinin, yaxud yuxarı təbəqələrin öz mənafeələrini formalaşdırmaq və müdafiə etmək məqsədilə istifadə etdikləri alət kimi nəzərdən keçirirlər. Elitalar öz statuslarını təsdiq etmək və legitimləşdirmək üçün tarixi-mədəni ənənəni yaradır və qururlar.

---

<sup>16</sup> Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. Л. «Гидрометеоиздат», 1990, 49 с.

<sup>17</sup> Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. Указ. соч.; Бромлей Ю.В. Этнос и этнография. Москва, Наука, 1973, с. 37, 283 с.

<sup>18</sup> Тишков В.А. Этничность, национализм и государство в посткоммунистическом обществе // «Вопросы социологии». 1993, т.1/2, с.3 (3-38).

<sup>19</sup> Тишков В.А. Советская этнография: преодоление кризиса // Этнографическое обозрение, 1992, № 1, сс. 5-19.



Konstruktivistlər real ayrı-seçkiliyə məruz qalan əhali qruplarının liderlərinin və sosial yuxarı təbəqələrin etnosa çevrilmənin əsası kimi mədəni, dil və tarixi ümumilik ideyalarının yayılması və qurulması üzrə şüurlu səylərini ön plana çəkirlər. Konstruktivism sahəsində çalışan alimlər içərisində adları tez-tez çəkilən Ernest Qellner və Benedikt Andersondur.<sup>20</sup>

V.A.Yadov hesab edir ki, sosial böhran şəraitində etnik eyniliyin özünü müdafiə funksiyası üzə çıxır. Deməli, etnoslararası gərginlik şəraitində o, özünün əlavə sosial və siyasi imkanlarını aşkarlayır.

Elmi baxımdan diasporun daha düzgün xarakteristikasını Y.P.Platonov verir. Diaspor deyilərkən öz tarixi vətənidən, yaxud etnik kütlənin ərazisindən kənarında yaşayan və onu hazırda yaşadığı ölkənin əhalisindən hiss edilən dərəcədə fərqləndirən etnik qrup xüsusiyyətlərini itirmək istəməyən, həmçinin bu ölkədə qəbul edilmiş qayda-qanuna tabe olmağa məcbur olan etnos, yaxud etnosun hissəsi kimi başa düşülür.<sup>21</sup>

Toşşenko İ. qeyd edir ki, diasporlar «öz milli özünəməxsusluğunu, müstəqilliyini, mədəniyyətini, adət və ənənələrini qoruyub saxlamağa can atan və mənsub olduqları xalqın maraqlarının mütəşəkkilliyini təcəssüm etdirən qruplardır.<sup>22</sup> Toşşenko İ. və Çaptıkova T. diasporu sosialoji təhlil obyektinə kimi nəzərdən keçirirlər. Onlar diasporun dörd əsas əlamətini qeyd edirlər: 1) etnik ümumiliyin öz tarixi vətəninin hüdudlarından kənarında yerləşməsi; 2) diaspor öz xalqının mədəni özünəməxsusluğunun əsas xüsusiyyətlərinə malik olan etnik ümumilikdir. 3) diasporun fəaliyyətinin təşkilatlanma formaları (həmyerlilər birliyi, ictimai-siyasi hərəkatlar); 4) diaspor tərəfindən konkret insanların sosial müdafiəsini həyata keçirmək. Bu müəlliflərin fikrincə, yalnız assimilyasiyaya davamlı olan etnoslar diaspor yaratmaq qabiliyyətinə malikdirlər, həm də diasporun dayanıqlığı təşkilatlanmaq amili və müəyyən «özülün» mövcudluğu sayəsində təmin edilir. Belə «özül» kimi tarixi yaddaş, milli ideya, yaxud din çıxış edə bilər. Yuxarıda göstərilən əlamətləri nəzərə alaraq müəlliflər diasporu öz tarixi vətənlərindən kənarında başqa etnik əhatədə (yaxud öz xalqının

---

<sup>20</sup> <http://iskhakov.narod.ru/diss.html-133.k>.

<sup>21</sup> Ядов В.А. Социальные и социально-психологические механизмы формирования социальной идентичности личности // Мир России, 1995, №3-4, сс. 158-181.

<sup>22</sup> Тощенко Ж. Постсоветское пространство: суверенизация и интеграция. М., изд.-во РГГУ. 1997, с.182-191.

məskunlaşdığı arealdan kənar) yaşayan və mövcud ümumiliyin inkişafı və fəaliyyəti üçün sosial institutlara malik olan vahid etnik mənşəli insanların dağınıqlıq məcmusu» hesab edirlər.<sup>23</sup> Diasporun ən vacib funksiyası kimi Toşenko İ. və Çaptıkova T. etnik mənlik şüurunun qorunub saxlanmasını, yaxud öz millətinə mənsubluğunu dərinədən dərk etməyi qeyd edirlər.

Ən ümumi şəkildə həm fərdin, həm də ümumi əksəriyyətin etnik özünüidentifikasiyası müqayisə əsasında özünü başqalarından ayırmaqdır. Etnik qrup ona görə özünüidentifikasiyaya, deməli həm də mənlik şüuruna malikdir ki, ondan bir sıra əlamətləri ilə fərqlənən başqa qruplar da mövcuddur. Bu xüsusiyyəti, daha çox tanınmış antropoloq C.Devos qeyd etmişdir. Onun şərhində etnik ümumilik əlaqədə olduğu başqa qrupların bölüşdürməyi ənənələri saxlayan, özünü dərk edən insanlar qrupudur.<sup>24</sup> Beləliklə, yalnız «bölünmə», yəni differensiasiya qrupun özünü fərqləndirməsinə sövq edir.<sup>25</sup>

Abdulatipov R.Q. milli azlıq deyərkən «öz millətinin əsas kütləsindən ayrı düşmüş, başqa millətin mühitində yaşayan, lakin birləşdirici əlamətlərə malik olan insanların birliyi» kimi başa düşür. Bu cür etnik qrupların ən mühüm cəhəti öz milli dövlətindən kənar qalması, həmçinin mədəni-dil və tarixi-mədəni amillərin ümumiliyidir.<sup>26</sup>

Tişkov R.A. etnik qrupları «təxəyyülə gətirilən ümumilik», nəşə bir mədəni çoxcəhətlik, mozaik kontingent kimi müəyyən edir.<sup>27</sup>

Poloskova V.A. diasporun təşkilatlanmasının başlanğıcını beynəlxalq əlaqələr sistemi kontekstində müəyyənləşdirir. O, hesab edir ki, diaspor etnomədəni və etnosiyasi fenomen olub aşağıdakı əlamətlərə malikdir: 1) öz dövlətinin hüduqlarından kənar yaşamaq; 2) qəbul edən ölkə ilə çıxdığı

---

<sup>23</sup>Тошенко Ж., Чаптыкова Т. Диаспора как объект социологического исследования // Социологические исследования, 1996, № 12, с. 37.

<sup>24</sup>Дж.Де Вос. Личность, культура, этнос. Современная психологическая антропология. Изд-во: М.; Смысл, 2001, с.86.

<sup>25</sup>Royce A. Ethnik /dentity: Sratgies of Diversitg. Bloomington / Indiana Unuversity Press, 1982, p. 31-39.

<sup>26</sup>Абдулатипов Р.Г. Национальные отношения и политика общественного согласия.// Этнополитические исследования. 1995, №2, с.21.

<sup>27</sup>Тишков В.А. Советская этнография: преодоление кризиса // Этнографическое обозрение, 1992, №1, сс. 5-19.

ölkə arasında etnomədəni əlaqənin mövcudluğunu bildirən çoxlu etnik özünüeyniləşdirmə; 3) diasporun saxlanması və fəaliyyəti üçün institutların olması; 4) qəbul edən ölkə və çıxdığı ölkənin dövlət institutları ilə qarşılıqlı münasibətlər strategiyasının olması.<sup>28</sup>

Z.İ.Levin hesab edir ki, diaspor yalnız kifayət qədər çoxluq təşkil edən, zəruri olaraq kompakt yaşayışın olduğu anklavın «böhranlı kütləsi», olduğu təqdirdə mövcud ola bilər, çünki bu, əhalinin böyük səpələnməsi şəraitində mümkün deyildir. Onun fikrincə, diasfordakı olan xalqı və onu qəbul edən cəmiyyəti mədəni məsafə ayırır ki, bu məsafə miqrantların yeni şəraitə uyğunlaşması prosesində tədricən azalır.<sup>29</sup>

Diaspor barədə danışıarkən Z.İ.Levin bu fenomenin xüsusiyyətlərini müəyyən edən ayrı-ayrı mentalitetinin qanunauyğunluqlarını və formalaşma mexanizmini aşkarlayır, diasporun sosial varlıq olaraq onun bütövlüyünü, özünəməxsusluğunu xarakterizə edən amillər kontekstində onun mentalitetinin təkamülünün əsas meyllərini açır. Bununla yanaşı, o, diasporun təkamülünün universal sxemini təklif edir. Onun fikrincə, bu təkamül dörd mərhələdən keçir: 1. konqlomerat, 2. strukturlaşma, 3. yetgin icma, 4. tənəzzül.<sup>30</sup> Daha sonra müəllif diasporun akkulturasiyasına böyük diqqət yetirir və hesab edir ki, bu, mühacirin öz etnomədəni özünəməxsusluğunu müdafiə etmək naminə dəyişikliklərə şüurlu, yaxud qeyri-şüurlu müqavimətinin aradan qaldırılması prosesidir. Diaspor terminini şərh edərkən Z.İ.Levin qeyd edir ki, diasporlar özünəməxsus etnomədəni əlamətlərə, xüsusi davranış stereotiplrinə və mentalitetə malik sosial qruplardır. Bununla yanaşı, diasporda etnik massivə xas olan stereotiplər «sınır».<sup>31</sup>

V.Popkov özünün diaspor icması modelini təklif edir. Onun əsas ideyası diasporların praktik tədqiqi üçün zəruri nəzəri bazanı universallaşdırmaq cəhdindən başqa bir şey deyildir. V.Popkov təklif etdiyi modeli etnik qrupun onu qəbul edən cəmiyyətlə qarşılıqlı əlaqə

---

<sup>28</sup> Полоскова Т.В. Современные диаспоры (внутриполитические и международные аспекты) Москва, Научная книга. 1999, с.21.

<sup>29</sup> Левин З.И. Менталитет диаспоры. М., Институт востоковедения РАН, изд «Крафт», + 2001, с.75.

<sup>30</sup> Левин З.И. Менталитет диаспоры. М., Институт востоковедения РАН, изд «Крафт», + 2001, с.109-144.

<sup>31</sup> Указ соч., с.109.

strategiyasının variantlarından biri kimi nəzərdən keçirir.<sup>32</sup> Müəllif diaspor fenomenindən bəhs edərkən bu fikri qeyd edir ki, «diaspor» anlayışı altında o, icmalar arasında çoxcəhətli əlaqələrin dayanıqlı şəbəkəsini» başa düşür.<sup>33</sup>

Beləliklə, müəllif bu fenomenin başa düşülməsi məsələsinə diaspor icmasının hüdudlarını nəzərə çarpdırmaq yolu ilə yanaşaraq diaspor icmasını ən vacib kateqoriya sayır. Bununla yanaşı, V.Popkov akkulturasiya probleminə böyük diqqət yetirir və bu məsələdə C.Berrinin konseptual sxeminə istinad edir. C.Berri akkulturasıyanın bir neçə variantını irəli sürür: assimilyasiya strategiyası, seperasiya (bölünmə) alternativini, seqreqasiya (ayırma), integrasiya və marqinalizasiya (təcridolunma).<sup>34</sup>

Bu istiqamətdə V.A.Tişkovun tədqiqatı böyük maraq oyadır. Burada o, bildirir ki, müasir dünya reallıqları etniklikdən insan varlığının müxtəlif aspektlərində təzahür edən mədəni rəngarəngliyin xeyrindən uzaqlaşaraq etnologiya elminin üfüqlərinin genişləndirilməsini diktə edir. O, həmçinin bəşəriyyətin sosial-mədəni təkamülünü, məkan və zamanın qavranılması problemlərini nəzərdən keçirir, digər problemləri, o cümlədən transmilli ümumiliklər kimi diasporlar nəslini tədqiq edir.<sup>35</sup>

**Mövzunun öyrənilmə səviyyəsi.** Rusiya Federasiyasında Azərbaycan diasporunun milli və etnoslararası münasibətlər subyekti, Rusiya Federasiyası və Azərbaycan Respublikası dövlətlərinin milli siyasətlərinin obyektini kimi meydana gəlməsi, formalaşması, təşkilatlanması və özünü təşkilatlandırması prosesidir.

Rusiya Federasiyası regionlarında Azərbaycan diasporunun strukturu, funksionallığı, həmsinin diasporun milli-mədəni birliklərin dövlət hakimiyyəti və yerli idarəetmə orqanları ilə qarşılıqlı əlaqəsi vasitəsilə Rusiya Federasiyasının dövlət milli siyasəti çərçivəsində onun idarə olunması strategiyası və taktikasındadır.

Azərbaycan milli tarixşünashlığında diasporologiya kimi mühüm

---

<sup>32</sup> Попков В. Феномен этнических диаспор. РАН. Институт социологии. М., Наука, 2003, с.73.

<sup>33</sup> Указ соч., 2003, с.54.

<sup>34</sup> Berry J. Acculturation and Psychological Adaptation. Migration – Ethnizität – Konflikt: Systemfragen und Fallstudien. I Aufl (Hg). Von Klaus J. Bade, s. 171-186. Universitätsverlag Osnabruck. 1966. 1996:

<sup>35</sup> Тишков В.А. Реквием по этносу: Исследования по социально-культурной антропологии Институт Этнологии и Антропологии РАН, 2003.

elmi istiqamətə son bir neçə ildə çox böyük maraq göstərilməyə başlamışdır. E.Kərimli «Moskvanın Azərbaycan diasporu: nəzəriyyə və praktika» kitabında RF-da Azərbaycan diasporu problemini tədqiq edir. Müəllif siyasət və mədəniyyət sahələrində, həmçinin «Azərbaycanın İntibahı» fondunun fəaliyyətində diasporun rolunu xüsusi vurğulayır. O, qeyd edir ki, fond Rusiya Federasiyasında yaşayan azərbaycanlıların vətəndaşlıq, iqtisadi, sosial, mədəni maraqlarını təmsil edir.<sup>36</sup> M.N.Baqiyevin «Dünya azərbaycanlıları» kitabını maraqlı edən məlumat xarakterli «Dünya azərbaycanlıları»na MDB-də və Baltikyanı ölkələrdə yaşayan soydaşlarımız barədə tərcümeyi-hal məlumatlarının daxil edilməsidir.<sup>37</sup>

Z.O.Balayevin «Azərbaycanlılar və Tambov: tarixi-diasporşünaslıq öçerki» kitabı fərdi statistik materiallar bazasında Rusiya-Azərbaycan münasibətləri tarixinin səhifələrindən birinə həsr edilmişdir.<sup>38</sup> R.Q. Məmmədovun «Səyahət» kitabı isə ictimaiyyətin hələ az tanıdığı elm, mədəniyyət, incəsənət xadimlərinin həyat və fəaliyyətinə həsr edilmişdir.<sup>39</sup>

V.Arzumanlının «Azərbaycan diasporu» kitabı (Azərbayc. dilində) müəyyən maraq doğurur. Kitaba Milli Lider H.Əliyevin xarici ölkələrdə rəsmi səfərlərdə olarkən, soydaşlarımızla keçirdiyi görüşləri haqqında materiallar daxil edilmişdir.<sup>40</sup> N.Rizvan öz tədqiqatlarında qeyd edir ki, Rusiya Federasiyasında Azərbaycan diasporunun formalaşması öz başlanğıcını XVIII əsrin ortalarından götürür. O, XIX-XX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyasının ictimai-siyasi, elmi həyatında Azərbaycan diasporunun rolundan bəhs edir.<sup>41</sup>

V.Həbiboglunun monoqrafiyası xüsusi maraq kəsb edir. Geniş faktik

---

<sup>36</sup> Kərimli E. Moskva da Azərbaycan diasporu. Bakı, «Şuşa» nəşriyyatı, 2001, s.239.

<sup>37</sup> Багиев М.Н. «Азербайджанцы мира». Баку, изд-во «Азербайджан», 2006, 424 с.

<sup>38</sup> Балаев З.О. «Азербайджанцы и Тамбов: историко-краеведческий очерки». Тамбов, 2004, 160 с.

<sup>39</sup> Мамедов Р.Г. «Путешествие». Баку, Ширваннешр. 2002, 110 с.

<sup>40</sup> Arzumanlı V. Azərbaycan diasporu (reallıqlar, qayğılar, problemlər). Bakı, Qartal, 2001, 799 s.

<sup>41</sup> Nazim Rizvan. Azərbaycan diasporu tarixindən. Bakı, «Borçalı» NPM. 2002, 206 s.

materialdan istifadə olunmuş bu əsərdə, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ümummilli Lider H.Ə.Əliyevin Azərbaycan diasporunun formalaşmasında və təşəkkülündə rolu dərindən təhlil edilir. Müəllif əsərində 2001-ci ildə Bakıda keçirilmiş Dünya azərbaycanlılarının I qurultayının materiallarından istifadə etmişdir.<sup>42</sup> 2004-cü ildə Rusiya Federasiyasındakı Azərbaycan Respublikasının səfirliyi «Azərbaycan Respublikası və vətəndaşlarının Rusiya Federasiyasında hüquqi vəziyyəti» kitabını nəşr etdirmişdir. Burada RF-a gəlmək və buradan getmək qaydaları, qeydiyyat, yaşamaq və vətəndaşlıq hüququ barədə söhbət açılır. Mühüm maraq kəsb edən nəşrlərdən biri də Azərbaycan Respublikası Diasporlarla iş üzrə Dövlət Komitəsinin nəşr etdirdiyi «Azərbaycan diasporu» kitabıdır. Burada dünyada fəaliyyət göstərən Azərbaycan təşkilatları haqqında geniş məlumat verilmişdir.<sup>43</sup>

A.S.Yunusovun monoqrafiyasında çoxillik çöl tədqiqatları, KİV monitoringi və sosioloji sorğu əsasında Azərbaycan Respublikasının postsovet dövründə rastlaşdığı miqrasiya prosesləri nəzərdən keçirilir. Burada həm respublika daxilində, həm də onun hüdudlarından kənarında Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ konfliktini və SSRİ-nin dağılması ilə əlaqədar əhalinin kütləvi yer dəyişməsinin səbəbləri və nəticələri göstərilir. Qeyd etmək lazımdır ki, müəllif miqrasiya məsələlərinə əksər hallarda qərəzli münasibət nümayiş etdirir və tarixi həqiqəti əks etdirən obyektiv bir əsər kimi qəbul edilə bilməz.<sup>44</sup>

Z.Dliyenin «türkdilli xalqların diasporları» monoqrafiyası xüsusi elmi maraq kəsb edir. Kitabda türk xalqlarının diasporları, onların yaranması və yayılması coğrafiyası, Amerika və Avropa ölkəsindəki fəaliyyətləri, lobbicilik fəaliyyətləri və təşkilatları barədə məlumat verilir.<sup>45</sup>

Azərbaycan Respublikası və Rusiya Federasiyası KİV-in də, həmçinin internet səhifələrində öz ana vətənlərinin hüdudlarından kənar

---

<sup>42</sup> Həbiboglu V. Heydər Əliyev və Azərbaycan diasporu. Bakı, «Qartal». 2001, 246 s.

<sup>43</sup> Azərbaycan diasporu. Böyük yolun başlanğıcı. Bakı, Çarşioğlu. 2006, 208 s.

<sup>44</sup> А.С.Юнусов. Миграционные процессы в Азербайджане. – Баку: «Адилъог-ль», 2009. – 344 с.

<sup>45</sup> Türkdilli xalqların diasporları. Bakı adıloğlu, 2010, 209 s.

yaşayan soydaşlarımızın problemləri barədə məqalələr dərc edirlər.<sup>46</sup>

Həm Azərbaycan Respublikası Diaspora iş üzrə Dövlət Komitəsinin arxivlərində, həm də internet saytlarında olan materiallar əsasında belə nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan diasporları dünyanın müxtəlif regionlarında fəal surətdə formalaşması prosesi gedir.

Yuxarıda göstərilən tədqiqatlar və KİV-dəki nəşrlər deməyə əsas verir ki, birincisi, diaspor fenomeni geniş miqyaslı hadisədir; ikincisi SSRİ-nin dağılmasından sonra MDB-də, o cümlədən RF-si məkanında qalmış müxtəlif etnik qruplar yeni diasporlar vəziyyətinə düşmüşlər; üçüncüsü, etnoslararası gərginlik və konfliktlər şəraitində diasporların rolu və milli-mədəni birliklərin fəaliyyəti çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir; dördüncüsü, diasporun tərifinin, şərhinin, həmçinin onun formalaşması yollarının müxtəlif, orijinal variantları mövcuddur. Ola bilsin ki, fikirlərin və təriflərin belə müxtəlifliyi müəyyən mənada bütövlükdə diaspor probleminə müxtəlif ictimai elm sahələrinin müxtəlif yanaşmaları ilə bağlıdır; beşincisi, istisna etməmək olar ki, diaspora probleminə bu cür çoxyönlümlü və polisemantik baxış onun qeyri-yekinsliyi ilə bağlıdır. Lakin problemi tədqiq edərkən bir sıra alimlər diasporun daxili struktur elementlərinə, şəhər icmalarının, vətəndaş birliklərinin formalaşmasındakı roluna kifayət qədər diqqət yetirmir. Millətlərarası münaqişələr şəraitində etnoslararası kompromisə nail olunması sahəsində diasporların fəaliyyəti zəif öyrənilmişdir. Diaspordaxili stratifikasiya prosesi, diasporal subqruplar arasında rəqabət, köhnədən məskunlaşmış həmvətənlərlə müqayisədə yeni köçkünlərin kollektiv strategiyaları dəyərincə tədqiq edilməmişdir. Dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarə orqanlarının diaspora nəzərən, eləcə də hakimiyyət strukturlarının vətəndaş institutlaşmasının subyektləri olan milli-mədəni birliklərin qarşılıqlı əlaqə sistemilə əlaqədar ciddi işlənilib hazırlanmış strategiya və taktikaları yoxdur. RF-nin milli siyasətinin obyektləri kimi, diasporlarla bağlı konseptual, normativ-hüquqi, idarəetmə paradıqmaları kifayət qədər ümumiləşdirilmədiyindən, aparılan tədqiqatlarda diasporun dəqiq tərifi yoxdur, baxmayaraq ki, alimlər bu anlayışın məlum xüsusiyyətlərini fərqləndirirlər – öz vətəninin hüdudlarından kənarında yaşamaq, əhalinin azlığına mənsubluq, etnomədəni özünəməxsusluğu saxlamaq, qrup təşkilatının icma prinsiplərinin reallaşdırılması məsələləri,

---

<sup>46</sup> Qəzetlər: «Азербайджанская диаспора». «Бакинский рабочий», «Известия», «Зеркало», журнал «Мир».

kifayət qədər ümumiləşdirilməmişdir. Görünür, bu fikir müxtəlifliyi onunla bağlıdır ki, müasir diaspor yalnız etnomədəni anklav deyil, həm də mövcud olan ölkənin daxili və xarici siyasi münasibətlərinin iştirakçısıdır.<sup>47</sup>

Bütövlükdə, diasporun yaranması, formalaşması və inkişafı tarixinin təhlili belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, onun əsas əlaməti insanların etnik birliyinin doğulduğu ölkənin hüdudlarından kənarında, başqa etnik əhatədə qalmasıdır. Məhz öz tarixi vətənidən kənarında məskunlaşma elə bir əsas fərqləndirici əlamətdir ki, onsuz diaspor fenomeninin mahiyyətini açmaq mümkün deyildir.

Eyni zamanda, diaspor hansısa xalqın başqa bir xalqın içində yaşayan hissəsi deyildir. O, elə bir etnik birlikdir ki, öz etnosunun milli özünəməxsusluğunun mühüm cəhətlərini dünyagörüşündə və mentalitetində saxlaya bilir. O, bir növ, öz ənənəsini, dilini, mədəniyyətini saxlayaraq, özünü identifikasiya edərək (bizim nümunədə: «mən azərbaycanlıyam») öz etnik mənsubluğunun son həddini keçir. Həmin diaspor hökmən öz fəaliyyətinin, mövcudluğunun institusional formalarına malik olmalıdır, çünki o, bunsuz mövcud ola bilməz.

Məlum mövcud materiallar kompleksindən çıxış edərək qeyd etmək olar ki, bircə, diasporun daha düzgün xarakteristikasını Y.P.Platonov təqdim edir: «Diaspor deyilərkən öz tarixi vətənidən, yaxud etnik qrupun məskunlaşdığı ərazidən kənarında yaşayan, onu yaşadığı ölkənin əhalisindən nəzərəcarpacaq dərəcədə fərqləndirən etnik qrup xarakteristikalarını itirmək istəməyən həmçinin həmin ölkədə qəbul olunmuş qayda-qanuna tabe olmağa məcbur olan etnos, yaxud etnosun bir hissəsi başa düşülür.<sup>48</sup>

Beləliklə, etnik diaspora – öz tarixi vətəninin hüdudlarından kənarında başqa etnik əhatədə yaşayan və həmin tarixi birliyin inkişafı və mövcudluğu üçün sosial təşkilatlara malik olan vahid etnik mənşəli insanların dayanıqlı məcmusudur. Bununla belə, diasporu yalnız assimilyasiyaya dayanıqlı olan etnos yarada bilər.

Bircə, diaspor anlayışının tərifininin, onun milli-mədəni birliklər çərçivəsində geniş sosial iştirakının nəzəriyyə və təcrübəsinin daha da işlənməsi, miqrasiya proseslərinin tədqiqi, etnoslararası gərginliyin və

---

<sup>47</sup> Полоскова Т.В. Современные диаспоры: внутривополитические и международные аспекты. Москва, Научная книга, 2002, 344 с.

<sup>48</sup> Платонов Ю.П. Этнический фактор. Геополитика и психология. Санкт-Петербург, 2002, 406 с.



münaqişələrin qarşısının alınmasında və tənzimlənməsində diasporların vətəndaş fəallığı problemlərinin araşdırılması son dərəcə zəruridir. Tədqiq olunan mövzu ilə əlaqədar RF-da yaşayan Azərbaycan diasporunun yaranması və formalaşması tarixinin tədqiqi, nəinki postsovet məkanında, həmçinin müasir Rusiya Federasiyası reallıqlarında onun problemlərinə obyektiv, konseptual yanaşmanın işlənilib hazırlanması məsələsi xüsusilə zəruridir.

**Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri.** Rusiya Federasiyasında Azərbaycan diasporunun yaranması, formalaşması, inkişafı, təşəkkülü tarixinin elmi cəhətdən tədqiq edilməsi; Rusiya Federasiyasında Azərbaycan diasporunun ictimai, regional və institut səviyyəsində sosial-siyasi, iqtisadi, sosial-mədəni xüsusiyyətlərinin təhlili və onun Rusiya Federasiyası və Azərbaycan Respublikası arasında milli münasibətlər subyektivi və dövlət milli siyasəti obyektivi kimi fəaliyyətinin idarəetmə baxımından əsaslandırılmasıdır.

Tədqiqatın başlıca ideologemlərin təhlili əsasında diasporun ümumi və xüsusi cəhətlərinin təsvir edilməsi; diasporun yaranması səbəblərindən, akkulturasıya, inteqrasiya, yaxud assimilyasiya, dərəcəsindən çıxış edərək onun tipologiyasını vermək; ikitərəfli münasibətlərin vəziyyətini və onların mümkün inkişaf perspektivlərini qiymətləndirmək; azərbaycanlı soydaşların təşkilatları və birliklərinin əsas problemləri və onların ictimai-siyasi potensialı barədə təsəvvür əldə etmək; Rusiya Federasiyasında yaşayan azərbaycanlıların yerləşməsinə və sayını öyrənmək; postsovet məkanında miqrasiya proseslərini və onların səbəblərini, həmçinin onların ən yeni meyillərini və mümkün nəticələrini xarakterizə etmək; azərbaycanlılara məxsus milli-mədəni muxtariyyət və birliklərin və onların Rusiya Federasiyasında fəaliyyəti, həmçinin vətənləri ilə əlaqələrinin xarakteristikasını vermək.

Tədqiqatın ərazi çərçivəsi iki səviyyədə ibarətdir. Mega və Mikro səviyyə. Meqasəviyyə – Azərbaycan diasporunun formalaşması və fəaliyyəti prosesinin getdiyi Rusiya Federasiyasının ərazisi. Makro səviyyə – əsas məkan, yəni Rusiya Federasiyasının əsas şəhərlərində Azərbaycan diasporunun qeydə alındığı zonalar. Mikro səviyyə - Rusiya Federasiyasının subyektləri: respublikalar, diyarlar, vilayətlər. Bu cür səviyyələrə bölünmə Moskvanın, Sankt-Peterburqun, Şimali Qafqaz regionu və başqalarının materialları əsasında Azərbaycan diasporunun yerli xüsusiyyətlərini, onun

milli-mədəni muxtariyyət və milli-mədəni birlik strategiyasını və taktikasını maksimum nəzərə almaqla tədqiqatın məqsədlərini həyata keçirməyə imkan verir.

**Dissertasiya işinin metodoloji əsası.** Diasporun etnomədəni birlik kimi məkan-zaman və sosial mütəhərriqliyinin nəzərdən keçirilməsindən ibarətdir. Tədqiqat zamanı Azərbaycan diasporunun etnik ovqatının təhlili üçün testləşdirmə, ekspertlərin, respondentlərin sorğusu yolu ilə informasiya almaq məqsədilə ekspert qiymətləndirilməsi metodundan istifadə edilmişdir. Tədqiqat özündə Azərbaycan diasporunun fəaliyyətinin məzmununun və formasının təhlilini əhatə edir ki, bu da institutlaşmış formada vətəndaş cəmiyyətinin elementi kimi təzahür edir.

Deyilənlərlə bağlı olaraq Azərbaycan diasporunun öyrənilməsi tarixi-mədəni kontekstdə və etnomədəni çərçivədə; sosiomədəni kontekstə inteqrasiya prosesində etnomədəni özünü təşkil və özünü süverenləşdirmədə; etnodemoqrafik kontekstdə həyata keçirilmişdir. Ona görə də təqdim olunan tədqiqat işi Azərbaycan diasporunun yaranması, formalaşması və inkişafı tarixinin əhlilini və ümumiləşdirilməsini, Azərbaycan diasporu ilə müxtəlif xalqlara məxsus diasporların və onların milli-mədəni müəyyənliyinin ayrayrı formalarının müqayisə edilməsini özündə ehtiva edir.

Beləliklə, əmək tarixi, etnopolitoloji, mədəniyyət, sosioloji nəzəriyyələr çərçivəsində həyata keçirilmişdir. Bununla belə, tədqiqat problemə metodoloji primordialist, instrumental və konstruktiv yanaşmalar çərçivəsində əldə edilmiş ümumiləşməyə söykənir. Belə kompleks yanaşma sosial və etnik qrupların fəaliyyəti vasitəsilə reallaşan ictimai qanunların obyektivliyinin başa düşülməsi və insanlar arasında münasibətlərdə dayanıqlı əlaqələrin müəyyən edici rolunun qəbul edilməsini təmin edir.

Dissertasiya işində həmçinin tarixilik, tarixi-siyasi proseslərinin qarşılıqlı şərtlənməsi və Rusiya Federasiyası və Azərbaycan Respublikasının ikitərəfli münasibətlərində sosial və siyasi gerçəkliyin qarşılıqlı əlaqəsi prinsiplərindən istifadə edilmişdir. Bununla əlaqədar tədqiqatın əsas araşdırma prinsipləri bunlardır: 1) Azərbaycan diasporunun digər etnik birliklərdən fərqləndirilməsi; 2) diasporun əsas və özünəməxsus əlamətlərinin axtarılması; 3) Hipotetik xüsusiyyətlərin fəaliyyətdə olan subyekt kimi diasporun təcrübəsi ilə tam əlaqələndirilməsi.

Tədqiqatın elmi bazası tarixi sənəd və materiallara, elmi əsərlərə,

beynəlxalq hüquq və normativ aktlara əsaslanır. Tədqiqat işi zamanı müvafiq dövlət komitə və baş idarələrin cari arxivlərinin sənədli məlumatlarından, hər iki ölkənin KİV-in, federal, regional və yerli səviyyələrdə fəaliyyət göstərən dostluq evlərinin və millətlərarası mərkəzlərin materiallarından istifadə edilmişdir.

**Tədqiqatın elmi yeniliyi.** Qeyd etmək lazımdır ki, ilk dəfə olaraq Azərbaycan milli tarixşünaslığında Rusiya Federasiyasında Azərbaycan diasporunun formalaşmasının və inkişafının təşkilatlanmasının, idarə olunmasının konseptual dərki, həmçinin diasporun, onun strukturlaşması cəhətdən formalaşmasının və dərk olunmuş etnomədəni özünəməxsusluğun tarixi-təkamül prosesinin təhlili həyata keçirilmişdir.

1. Diaspor amili və onun beynəlxalq əhəmiyyəti lokal reallığı kontekstində nəzəri və metodoloji prinsiplərə əsasən dərk edilməsi diasporada instrumentalist, konstruktivlik xüsusiyyətlərini ayırmağa imkan verir. Bu meyarlara görə diaspora etnogenez prosesi ərazisinin hüdudlarından kənarında yaşayan, sistemli xarici və daxili əlaqələrdə strukturlaşan və etnomədəni özünümüəyyənliyi həyata keçirən etnik qrup kimi müəyyənləşdirilir;
2. Diasporun bazis meyarları – tarixi Vətən, vətəndən çıxmaq və geri qayıtma, diasporal birlik, sonradan ikinci vətənə çevrilən müəyyən etnomədəni məkana aid olan ideyalarıdır. Bununla əlaqədar Azərbaycan diasporunun Rusiya Federasiyasında yaranması və formalaşması tarixi müəyyənləşir ki, bu da demoqrafik, sosial xüsusiyyətlər əsasında yaradılır.
3. Rusiya Federasiyasında milli azlıqlar içərisində SSRİ-nin bir dövlət kimi süqutu və (Dağlıq Qarabağ, Çeçenistan, Abxaziya, Cənubi Osetiya) milli münaqişələr nəticəsində keçmiş postsovet məkanında müasir etnik miqrasiyaların nəticəsi olan «yeni diasporlara» diqqət yetirilir. Diasporların tipologiyasının əsasında onların yaranması səbəbləri, həmçinin onların birləşməsi və institutlaşması səviyyəsi yerləşir.
4. Azərbaycan diasporunun etnomədəni özünümüəyyənliyi ümumi maraqlara nail olmaq üçün özünü təşkilatlanma və könüllü etnomədəni birliklər çərçivəsində yeni sosial funksiyaları yerinə yetirməyə qabil olan milli qrupların məqsədyönlü fəaliyyəti kimi

nəzərdən keçirilir. İndiki halda etnomədəni özünümüəyyənlik deyilərkən Azərbaycan diasporunun sosial tərəqqiyə nail olmaq üçün etnomədəni eynilik əsasında özünütəşkilatlandırması başa düşülür.

5. Azərbaycan diasporu Rusiya Federasiyasında demokratik cəmiyyətin təşəkkülü şəraitində fəaliyyəti göstərir ki, bu da onun Rusiya Federasiyası və Azərbaycan Respublikası dövlətlərinin milli siyasəti çərçivəsində normativ-hüquqi təminatın zəruriliyini şərtləndirir.

**Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti** tarixi, demoqrafik sosioloji, etnopolitoloji və kulturoloji elmi sahələrin bir sıra nəzəri-metodoloji problemlərinin qoyuluşu və həllindən ibarətdir. Azərbaycan diasporunun tədqiqi onun etnomədəni eynilik əsasında tarixi, sosial təşkilatlanma forması kimi etnomədəni özünümüəyyənlik konsepsiyasına əsaslı töhfədir. Tədqiqat zamanı əldə edilmiş nəticələr dövlət hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyətində, milli-mədəni muxtariyyətin strategiya və taktikasında, milli münasibətlərin təkmilləşdirilməsində, tarixi və sosial-siyasi mərhələnin ali məktəb fənlərinin, həm təhsil, həm də tərbiyə proqramlarının təmin edilməsində istifadə oluna bilər. Tədqiqatın nəticələri tarixi nəzəriyyə və praktikada, həmçinin etnosiyasi nəzəriyyədə, diasporların özünüidarəçiliyinin təşkilində tətbiq oluna bilər.

#### **Tədqiqatın aprobasiyası.**

Tədqiqat işinin əsas müddəaları müəllifin elmi nəşrlərində və elmi konfranslara, sessiya və simpoziumlarda etdiyi elmi məruzə və çıxışlarında öz əksini tapmışdır. Bunlarda başlıca mövzu problemin nəzəri-metodoloji tədqiqi, Rusiya Federasiyasında Azərbaycan diasporunun formalaşması tarixi, onun bu ölkədə müasir etnoslararası qarşılıqlı münasibətlərdə yeri, Rusiya Federasiyasında Azərbaycan diasporunun institutlaşması məsələləridir.

**Dissertasiyanın quruluşu.** Dissertasiya işinin strukturu qarşıya qoyulan elmi məsələlərinin həllinə uyğun olaraq tərtib edilmişdir. Dissertasiya, giriş, yeddi fəsil, nəticə, istifadə edilmiş mənbə və ədəbiyyat siyahısı və əlavələrdən ibarətdir.

## DİSSERTASIYANIN STRUKTURU və ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiya işinin girişində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, onun elmi cəhətdən işlənməsi dərəcəsi göstərilir, dissertasiyanın əsas məqsədi, vəzifələri və nəzəri-metodoloji əsasları müəyyənləşdirilmişdir.

**I Fəsil. «Azərbaycan diasporunun formalaşması və onun müasir mərhələdə təşəkkülü»** adlanan birinci fəsil beş paragrafdan ibarətdir. Məlumdur ki, tarixi Azərbaycan ərazisində və ona qonşu olan ölkələrdə miqrasiya prosesləri hələ qədim dövrlərdə baş vermişdir. Yazılı mənbələrin meydana gəlməsi ilə miqrasiya barədə məlumatlar daha konkret xarakter almağa başlayır, yəni miqrasiya prosesləri ilə əlaqədar olaraq etnik miqrasiyanı izləmək imkanı yaranır.<sup>49</sup> Azərbaycan diasporu uzun tarixi proseslər nəticəsində meydana gəlmişdir. Asiya ilə Avropanın qovşağında yerləşən Azərbaycan artıq qədim və antik dövrlərdən müxtəlif tayfaların və dövlətlərin nəzərini cəlb etmişdir. Azərbaycanlılar özlərinin tarixi ərazilərinin hüduqlarından kənarda nəzərə çarpacaq sayda yalnız erkən orta əsrlərdə xarici və daxili hərbi-siyasi və sosial-iqtisadi proseslər nəticəsində məskunlaşmalı olmuşlar.

Azərbaycanlılar özünün məlum beş min illik dövlətçilik tarixi ərzində aramsız olaraq Manna padşahlığından (e.ə. IX-VII əsrlər) bugünkü Azərbaycan Respublikasınadək yaşadıkları tarixin müxtəlif mərhələlərində onlara məxsus ərazilər, müxtəlif dünya imeriyalarının: Əhəmənilər, Makedoniyalı İskəndər, Parfiya, Roma, Sasanilər, Ərəb Xilafəti, Səlcuq, Monqol, Osmanlı, Rusiya imperiyalarının mübarizə və rəqabət obyektinə olmuşdur. Xarici təcavüzlər zamanı yerli əhalinin bir hissəsi dinc həyat və əmin-amanlıq axtarmaq məqsədilə öz ana etnoslarını tərk etməli olmuşlar. Məhz bu hal tədricən qürbətdə əvvəlcə azərbaycanlıların icmalarının, sonra isə diasporun yaranmasını şərtləndirmişdir. Beləliklə, erkən Orta əsrlərdə Azərbaycana soyğunçu hücumlar avtohton yəni yerli əhalinin bir hissəsinin təbii olaraq məcburən miqrasiyasına səbəb olmuşdur.

VII əsrdə Azərbaycanda İslam dininin yayılması ilə bağlı yerli əhali müsəlman sivilizasiyasının və mədəniyyətinin yaranması, inkişafı prosesinə qoşulur. Təhsil almaq üçün azərbaycanlıların çoxu müsəlman Şərqi Bağ-

---

<sup>49</sup> Qaşqay S.M. Yaxın illərdə miqrasiya proseslərinə dair. Bakı, 2010, s. 120.

dad, Kufə, Bəsrə, Dəməşq, Mədinə, Qahirə və İskəndəriyyə kimi məşhur mədəniyyət mərkəzlərinə gəldirilər.

Miqrasiya prosesləri XIII əsrdə monqol işğalları dövründə xüsusilə intensiv xarakter alır. Bu dövrdə Azərbaycan əhalisinin bir hissəsi deportasiyaya məruz qalmış, yaxud təhlükədən qurtulmaq üçün ölkəni tərk etməyə məcbur olmuşdur. Akademik Ə.Ə.Əlizadənin qeyd etdiyi kimi, yerli əhalini ya məhv edir, ya da əsir götürərək ölkədən aparırdılar.<sup>50</sup> Beləliklə, azərbaycanlılar Ön və Mərkəzi Asiyanın müxtəlif regionlarında məskunlaşmağa məcbur olmuşlar.<sup>51</sup>

XII əsr Azərbaycanın mədəni həyatında intibah dövrü hesab olunur. Bu dövrdə ölkədə (Şirvanşahlar və Eldəgizlər saraylarında) böyük mütəfəkkirlər yaşayıb yaratmışlar. Onların çoxu öz təhsilini və fəaliyyətini müsəlman sivilizasiyasının tanınmış mərkəzlərində almış və davam etdirmişlər.

XIV əsrdə miqrasiya prosesləri təkcə Orta və Yaxın Şərq istiqamətində deyil, həmçinin Rus torpaqları istiqamətində müşahidə olunur. Azərbaycanın ruslarla əlaqələri haqqında ilk məlumatlar erkən Orta əsrlərə aiddir. Mənbələrin verdiyi xəbərə görə, hələ V əsrdə Aşağı Volqanın – Xəzər xaqanlığının paytaxtı - İtil şəhərində Qafqaz ölkələri ilə, o cümlədən Azərbaycanla ticarət edən rus tacirlərinin qəsəbələri yerləşirdi.

XV əsrin ortalarından Azərbaycanın Avropa ölkələri ilə qarşılıqlı yaxınlaşmasında xarici siyasət amilinin rolu artmağa başlayır. Elə həmin dövrdə Azərbaycan Ağqoyunlu dövlətinin Böyük Moskva knyazlığı ilə diplomatik əlaqələri genişlənir. Bu ölkələrlə, xüsusilə Rus çarlığı ilə əməkdaşlıq XVI-XVII əsrlərdə Azərbaycan Səfəvi dövlətinin vaxtında da

---

<sup>50</sup> Махмудов Я.М. Взаимоотношения государств Ак-Коюнлу и Сефевидов с западноевропейскими странами (вторая половина XV – начало XVII века). Баку, изд-во Бакинского Университети, 1991, с.77.

<sup>51</sup> Сумбатзаде А.С. Азербайджанцы - этногенез и формирование народа. Баку. Элм, 1990, с. 216; Саидов З.А. Выходцы из Барда'а в среде учёных Багдада и других культурных центров в Халифата в IX-X веках // Известия АН Азербайджана. Серия истории, философии и права. Баку, 1990, №1, с. 104; Ализаде А.А. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII-XIV вв. Баку. Изд-во, 1956, с. 329.

davam etmişdir.<sup>52</sup> Orta əsrlər rus səlnamələrinin (Nikonovskaya, Yermolinskaya, İpatyevskaya) məlumatlarına görə, XV-XVI əsrlərdə Moskvaya «Şamaxı qonaqları» gələrək rus dövlətində ticarət etmək üçün icazə istəmişlər. Onların çoxu Moskvada və Novqorodda məskunlaşmışlar.<sup>53</sup>

XIX əsrin birinci rübündə Qafqazın Rusiya imperiyası tərəfindən işğalı Azərbaycandan qonşu ölkələrə ilk növbədə Qacarlar İrani və Türkiyə ərazilərinə kütləvi miqrasiyasına səbəb oldu. Ləğv edilmiş Şimali Azərbaycan xanlıqlarından on millərlə azərbaycanlı vətəni tərk edərək Qacarlar İrani və Osmanlı imperiyalarına köçmüşlər. Sonralar miqrantların bir hissəsi Qacarlar İrənindən öz vətənlərinə geri qayıtmış, lakin Osmanlı imperiyasına miqrasiya axını XX əsrin əvvəlinədək davam etmişdir. Şimali Azərbaycanın özündə də «daxili miqrasiya» baş vermiş və bunun da səbəblərindən biri çar Rusiyasının burada yeritdiyi xristianlaşma və ruslaşdırma siyasəti idi.

Miqrasiya hərəkətində yeni dalğa 1917-ci ildə Rusiyada Fevral burjuva-demokratik inqilabından sonra və müstəqil Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Ermənistan Respublikası (Ararat Respublikası) dövrlərinin mövcud olduğu dövrdə (1919-1920-ci illər) Ermənistanın yerli azərbaycanlı əhaliyə qarşı yeritdiyi soyqırımı siyasəti nəticəsində başlanmışdır. Həmin illərdə qaçqınlar axını bütün Qafqaz regionunu əhatə etmiş və bunun da nəticəsində etnik xəritə kəskin şəkildə dəyişmişdir. 1918-1920-ci illərdə Şimali Azərbaycanın siyasi liderləri Şərqdə ilk müstəqil dövlət yaratdılar. Siyasi ömrü cəmi 23 ay olmuş bu dövlətin başlıca irsi demoqrafik, dünyəvi və hüquqi dövlət quruculuğunun demokratik əsaslarının yaradılması olmuşdur.

Şimali Azərbaycanda 1920-ci il aprelin 28-də Sovet Rusiyasının hərbi təcavüzü nəticəsində kommunist rejiminin yaradılması ilə yeni siyasi mühacirət geniş vüsət almışdır. AXC liderlərinin böyük hissəsi, həmçinin «Musavat» partiyasının və digər milli siyasi partiyaların üzvləri ölkəni tərk etməli olmuşlar. Onların böyük əksəriyyəti tanınmış siyasətçilər, ziyalılar, yüksək rütbəli hərbiçilər idilər. B mühacirət kəmiyyətinə görə böyük olmasa

---

<sup>52</sup> Братья навеки. Документы и материалы об исторической дружбе русского и азербайджанского народа, т. 1. Баку, АГИ, 1987, с. 16.

<sup>53</sup> Вердиева Х.Ю. Переселенческая политика Российской империи в Северном Азербайджане: XIX – начало XX веков. Баку, Алтай, 1999, с. 55.

da, Azərbaycan diasporunun taleyində böyük rol oynamışdır. Beləki öz Vətəninə tərək edənlərin böyük əksəriyyəti Azərbaycan millətinin məşhur dövlət xadimləri idi.

Bundan əlavə AXC-nin qurucuları yaratdıqları dövlətə məxsus hüquqi sənədlərdə Azərbaycanın adını, həmçinin titul millətin etnonimini – azərbaycanlılar adını qaytarmış və təsbit etmişlər. AXC-nin Azərbaycan xalqı və Azərbaycan diasporu qarşısında əvəzsiz tarixi xidmətləri böyükdür.

Sovet hakimiyyəti illərində (1920-1991) Azərbaycan xalqı özünün bir neçə miqrasiya həyatını yaşamışdır. Birinci miqrasiya dalğası Azərbaycan SSR neft sənayesində və digər sahələrdə çalışan Cənubi (İran) Azərbaycandan çıxan azərbaycanlılarla bağlıdır. İkinci miqrasiya dalğası XX əsrin 30-40-cı illərində İ.Stalinin siyasi represiyaları dövründə on minlərlə Şimali azərbaycanlıların Mərkəzi Asiyaya ölkələri və Sibir əyaləti ərazilərinə zorla köçürülməsi (deportasiya) ilə baş vermişdir. Əslində sovet rejiminin Şimali Azərbaycanla bağlı əsas məqsədlərindən biri Cənubi Qafqazın xristianlaşdırılması və ruslaşdırılması yolunda Rusiya imperiyasının siyasətinin davam etdirilməsi idi. Üçüncü miqrasiya dalğası 1939-1945-ci illər İkinci Dünya müharibəsi dövrünə təsadüf edir. On minlərlə əsir düşmüş azərbaycanlı sovet hərbiçiləri vətənə qayıtmayaraq Fransada, İsveçrədə, Almaniyada, Misirdə, Türkiyədə, ABŞ-da qalmağa məcbur olmuşlar.<sup>54</sup> Dördüncü miqrasiya dalğası XX əsrin 50-60-cı illərində xüsusilə kütləvi xarakter almışdır. Çoxlu azərbaycanlı neftçi mütəxəssis Rusiya Federasiyasının Qərbi və Şərqi Sibir ərazilərinə köçürmüşlər. 1946-cı ildə Cənubi Azərbaycan milli hökumətinin məhv edilməsindən sonra azərbaycanlılar Şah İranda təqiblərə məruz qaldıqlarından on minlərlə soydaşımız SSRİ-yə, əsasən Azərbaycan SSR-ə və Türkmənistan SSR-ə qaçmalı olmuşlar. Beşinci dalğa XX əsrin 70-ci illərin sonundan 80-ci illərin sonunadək baş vermişdir. Bu miqrasiya əsasən iqtisadi və siyasi xarakter daşımış və tələbələrə, yaradıcı insanlardan, ziyalılardan və xüsusi sahibkarlardan ibarət olmuşdur.

Bununla əlaqədar, əsl mənada Azərbaycan diasporu haqqında SSRİ-nin dağılmasından (1991) və Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra danışmaq mümkündür. O zaman Rusiya Federasiyasında yaşayan azərbaycanlılarının məlum hissəsi avtomatik

---

<sup>54</sup> «Zerkalo» qəzeti, 1996, №22.



olaraq diasporal etnos statusu ilə öz dövlətlərinin hüduqlarından kənarda qalmaq məcburiyyətində oldular. XX əsrin sonu - XXI əsrin əvvəllərində baş vermiş yeni miqrasiya dalğası ilə səciyyəvidir. Bu proses bir sıra amillərlə izah oluna bilər. Birincisi, 1988-1994-cü illərdə Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlıdır. Bu dövrdə Ermənistan SSR-də yaşayan azərbaycanlılar misli görünməmiş qəddarlıqla öz tarixi etnik torpaqlarından deportasiya olmuşlar.<sup>55</sup> Nəticədə təcavüzkar Ermənistan «dövləti» Dağlıq Qarabağı və Azərbaycan Respublikasının daha Rusiya Federasiyasının hərbi-siyasi dairələrin bir başa yardımını ilə yeddi rayonunu zəbt etdi. İkinci amil AR-da iqtisadi böhran olmuşdur. Hadisələrin bu obyektiv gedişi genişmiqyaslı xarakter kəsb etmiş kütləvi miqrasiyaya səbəb olmuşdur.

Beləliklə, tarixi, hərbi-siyasi, sosial-iqtisadi səbəblər üzündən hələ erkən orta əsrlərdə dünyanın müxtəlif ölkələrində azərbaycanlıların icmaları meydana gəlmişdir. Müasir Azərbaycan diasporu bütün qitələrdə, o cümlədən Qərbi Avropa ölkələrində, ABŞ, Kanada, Rusiya Federasiyası digər MDB və Baltıqyanı ölkələrdə yaranaraq formalaşmışdır. Nəticədə, XX-XXI əsrlərin ayrıcında milli-mədəni birliklərin, təşkilatların, icmaların formalaşması ilə xarakterizə olunan güclü institutlaşmış müasir Azərbaycan diasporu təşəkkül tapmışdır.

Bütövlükdə Azərbaycan diasporunun yaranması və formalaşması tarixi altı mərhələdən keçmişdir. Birinci mərhələ orta əsrlər dövründə baş vermiş miqrasiya hərbi-siyasi hadisələrlə bağlı olmuşdur. İkincisi mərhələ Şimali Azərbaycanın Rusiya imperiyası tərəfindən işğalından sonrakı 1804-1917-ci illəri əhatə edir. Bu dövrdə baş vermiş hadisələr azərbaycanlıların miqrasiyasının davam etdirilməsinə təkan vermişdir. Üçüncü dövr AXC-in süqutu (1920) və Sovet hakimiyyətinin (1920-1991) qurulmasıdır ki, bu da xeyli siyasi xadimlərin, hərbiçilərin, sahibkarların və ziyalıların mühacirət etməsinə gətirib çıxarmışdır. Dördüncüsü dövr İkinci Dünya müharibəsi illərini (1939-1945-ci illər) əhatə edir. Bunun nəticəsində on minlərlə azərbaycanlı öz vətənlərinin hüduqlarından kənarda qalmalı olmuşlar. Beşinci dövr Şah rejimi dövründə Cənubi Azərbaycan azərbaycanlılarının siyasi və etnik təqiblərdən öz vətənlərini tərk etmələri ilə bağlıdır. Altıncı dövr 1988-1994-cü illərdə Azərbaycan SSR-ə qarşı Ermənistanın hərbi

---

<sup>55</sup> Heydər Əliyev. Minilliklərin qovşağında. Bakı, «XXI - Yeni nəşrlər Evi», 2001, s. 144.

təcavüzü və Ermənistan SSR-dən azərbaycanlıların tamamilə deportasiyası, SSRİ-nin dağılması, Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ və əlavə olaraq yeddi rayonunun erməni təcavüzkarları tərəfindən zəbt edilməsi ilə bağlıdır.

«SSRİ-nin dağılması ərəfəsində və dağılmasından sonra Azərbaycanın siyasi və iqtisadi vəziyyəti» adlanan II fəsil üç paragrafdan ibarətdir. Dünyada, hər şeydən əvvəl Avropa qitəsində 80-90-cı illərin ayrıcında baş vermiş ciddi geosiyasi dəyişikliklər nəticəsində Rusiya Federasiyasının beynəlxalq mövqeləri nəzərə çarpacaq dərəcədə zəifləmişdir. Onun ənənəvi təsir dairələrinin daralması öz təzahürünü ölkənin cənub sərhədlərində ümumi gərginliyin artmasında özünü biruzə verməyə başlayır. SSRİ-nin dağılması yeni yaranmış dövlətlər arasında dövlət sərhədləri problemini kəskinləşdirdi, vahid sərhəd qoşunları sisteminin fəaliyyətinin dayandırılmasına səbəb oldu. Rusiya Federasiyasının yeni rəhbərliyi yaxın xaricə münasibətdə yeni strategiyanın işlənilib hazırlanması zərurətilə üzləşdi.<sup>56</sup> Lakin, Rusiya Federasiyasının ümumi inkişaf konsepsiyasının olmaması praqmatik xarici siyasət doktrinasının işlənilib hazırlanmasını çətinləşdirmişdi. Ona görə də 90-cı illərin əvvəlində əvvəlki RSFSR adı ilə mövcud olan yeni siyasi hüquqi və sosial-ərazi qurumu, onun yaxın xarici ölkələrə münasibətdə hərəkətləri qeyri-ardıcıl xarakter daşıyır və milli mənafeələr baxımından az səmərəli olurdu.

Azərbaycan SSR-ə gəldikdə isə burada mövcud olmuş sovet ictimai və sosial-siyasi sisteminin dağılmasının başlıca səbəbi kommunist ideologiyası pərdəsi altında rus millətçi şovinst siyasətin açıq şəkildə Mərkəzi hökumət tərəfindən yeridilməsi ilə bərabər, silah gücünə yaradılmış bu «müttəfiq» respublikanın siyasi, iqtisadi və ideoloji özülünün düzgün qoyulmaması üzündən süquta məhkum idi. Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi bu süqutu sürətləndirən əsas amillərdən biri idi. SSRİ tarixinin onun dağılması və MDB-nin yaranması dövrünü təhlil edən xarici və o cümlədən Azərbaycan sovetoloqları qeyd edirlər ki, müasir Azərbaycan Respublikası öz müstəqillik dövrünün ilk illərini üç mərhələsinə keçmişdir: Birinci mərhələ 1985-1990-cı illəri əhatə edir və bu dövr iflasa uğramış yenidənqurma siyasətinin nəticəsi olan Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin başlanması, Ermənistan SSR

---

<sup>56</sup> Mehdiyev R. Azərbaycan: qloballaşma dövrünün tələbləri. «SSRİ-nin dağılması: yeni reallıqlar və yeni imkanlar» fəslı. B., «Yeni Nəşrlər evi», 2005, s. 19-61.

ərəzisdən azərbaycanlıların deportasiyası və 20 yanvar 1990-cı il faciəsi ilə diqqəti cəlb edir. İkinci mərhələ 1990-1991-ci illəri əhatə edir və Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsi və onu qoruyub saxlanması yolunda ilk addımların atması ilə səciyyələnir. Bu mərhələ A.N.Mütəllibovun devrilməsi və Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin (AXC) ölkədə hakimiyyətə gəlməsilə başa çatır.

Üçüncü mərhələ Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Əbülfəz Əliyevin (Elçibəyin) və AXC-Müsavat<sup>57</sup> hökumətinin hakimiyyəti, Qarabağ müharibəsində baş vermiş məğlubiyyətlər ölkə daxilində xaos və iqtisadi böhran yenidən, Ümummillî Lider Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıtması hadisələri ilə səciyyələnir.<sup>58</sup> Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının siyasi etimadını qazanaraq alternativ əsasda iki dəfə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçildi.<sup>59</sup> Tədqiqatçılar onun hakimiyyəti dövrünü üç mərhələyə bölürlər. Birinci, ilkin mərhələ 1993-1995-ci illəri əhatə edir<sup>60</sup> və bu mərhələdə milli dövlətçilik möhkəmlənmiş, milli ordu yaradılmış, separatizm ocağı məhv edilmiş, təcavüzkar Ermənistanla atəşkəs sazişi imzalanmışdır. İkinci mərhələdə (1995-1997) parlament seçkiləri keçirilmiş, müstəqil dövlətin ilk Konstitusiyası qəbul edilmiş, demokratik cəmiyyətin qurulması uğrunda mübarizə aparılmış, hüquqi, dünyəvi, demokratik və unitar dövlət yaradılmışdır. Üçüncü mərhələ 1998-2003-cü illəri əhatə edir və bu dövr ölkədə yeni prezident seçkilərinin keçirilməsi, dövlət quruculuğunun başa çatması ilə əlamətdardır. Bu dövrdə ölkədə prezident seçkilərilə yanaşı, bələdiyyə seçkiləri də keçirilmiş, ikinci dəfə parlament seçilmiş və bununla da Azərbaycan milli dövlətçilik quruculuğu işində əsaslı uğurlu addımlar atıldı.<sup>61</sup> Beləliklə, Heydər Əliyev güclü daxili

---

<sup>57</sup> Мехтиев Р. Пришлое в контексте будущего // «Бакинский рабочий», 7 апреля 1992 года; Чернявский С. Новый путь Азербайджана. Азерб-Мидия Книга и Бизнес. Москва, 2002, 350 с.

<sup>58</sup> Bakı Yeni Azərbaycanın qurucusu; Azərbaycan Respublikası: Bakı, Bakı Dövlət Universitetinin Nəşriyyatı, 2002, s.156.

<sup>59</sup> Bakı Yeni Azərbaycanın qurucusu; Azərbaycan Respublikası: Bakı, Bakı Dövlət Universitetinin Nəşriyyatı, 2002, s. 111-115.

<sup>60</sup> Heydər Əliyev və Azərbaycan parlamenti. Bakı, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin nəşri. 2003, 542 s.

<sup>61</sup> Чернявский С. Новый путь Азербайджана М., Азерб-Медии. Книга и Бизнес. 2002, s. 9-10.

potensialı olan milli dövlətçilik sistemi yaratdı. O, Azərbaycan Respublikasının siyasi və işgüzar elitasının qlobal dünyaya inteqrasiyasına, ordunun səfərbər edilməsinə, güc idarələrini vahid mərkəzdə birləşdirməyə, bütün vətəndaşlara şərəf hissini və öz dövlətinə inam hissini inandırmağa nail oldu. Ümummilliyet lider Azərbaycan tarixinə təcrübəli dövlətçi, güclü, suveren dövlətçilik və fəal hakimiyyət ideyalarının daşıyıcısı kimi daxil olmuşdur. Ümummilliyet liderin ideyaları və dövlət quruculuğu sahəsində praktik fəaliyyəti, onun siyasi irsinin ən mühüm nəticəsi olaraq müasir Azərbaycan Respublikası dövlətinin yaradılmasıdır.<sup>62</sup>

Məhz 1993-cü ilin sonundan başlayaraq Azərbaycan Respublikasının Rusiya Federasiyasına münasibətdə düşünülmüş xarici siyasət həyata keçirilməyə başlayır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev qısa müddət ərzində Rusiya Federasiyası və digər qonşu dövlətlərlə, dünya birliyi və beynəlxalq siyasi, iqtisadi və diplomatik institutlarla qarşılıqlı faydalı əlaqələr yaradılması istiqamətində konkret addımlar atdı. Hazırda Milli Lider Heydər Əliyevin daxili və xarici siyasət kursu Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev ləyaqətlə davam etdirilir.<sup>63</sup>

İlham Əliyevin 2008-ci ildə yenidən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilməsi Rusiya Federasiyası ilə ikitərəfli münasibətlərin dərinləşməsi üçün imkanlar daha da genişləndirdi. Hazırda iki ölkə arasında 80-nə qədər dövlətlərarası və hökumətlərarası müqavilələr imzalanmışdır.<sup>64</sup>

«Azərbaycanlıların Rusiyaya miqrasiyası: tarix və müasirlik» adlanan III fəsil üç paragrafdan ibarətidir. Bəşəriyyəti daim müşayiət edən və onun demoqrafik, mədəni və sosial-iqtisadi inkişafının ən mühüm amillərdən olan miqrasiya prosesi xeyli əhali kütləsinin adı yerdəyişmədən fərqli olaraq daha böyük hadisə kimi qiymətləndirilməlidir. Son dövrün böyük geosiyasi dəyişiklikləri, sosial və hərbi-siyasi böhranlar, etnoslararası toqquşmalar postsovet məkanında miqrasiya proseslərində tamamilə yeni meyillərin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Bu miqrasiya proseslərinin yeni formaları, yaranmış yeni dövlətlərin daxili vəziyyətinə və beynəlxalq siyasətə təsiri hiss olunacaq dərəcədə artmışdır. Postsovet dövrü ölkələri üçün tamamilə yeni miqrantlar kateqoriyası olan qaçqınlar və məcburi

---

<sup>62</sup> «Азербайджанский конгрессе» qəzeti. 2008, №17.

<sup>63</sup> <http://www.wikipedia.org/> Азербайджано-российские отношения.

<sup>64</sup> [www.Cismission.mid.ru/sng\\_obzor\\_08.html](http://www.Cismission.mid.ru/sng_obzor_08.html).

köçkünlər problemi ilk növbədə siyasi məsələ olaraq daha ağırlı problemə çevrilmişdir.

SSRİ-nin yaranmasından sonra XX əsrin 20-ci illərində Şimali azərbaycanlıların həyatında elə bir dəyişiklik olmamışdır. Rusiya Federasiyası ərazisində onların sayının cüzi artması təbii artımın nəticəsi olmuşdur. İkinci Dünya müharibəsindən sonra SSRİ-də sosial-iqtisadi göstəricilərin bərabərləşdirilməsi məqsədilə elan edilmiş kurs keçmiş müttəfiq respublikalarda sənaye sahələrinin inkişafını sürətləndirmək hesabına həyata keçirilməyə başlanmışdı. Mərkəzi Asiya və Cənubi Qafqaz, Pribaltika və Moldova, Belorus və Ukraynada irimiqyaslı sənaye və nəqliyyat, tikinti, faydalı qazıntı yataqlarının işlənməsi hidroelektrik və atom elektrik stansiyalarının inşaatı genişləndi. Əhalinin kifayət qədər texniki-peşə hazırlığı olmadığından bütün bu nəhəng layihələr RSFSR hüdudlarından kənarında yerləşən yeni sənaye obyektlərinə göndərilən minlərlə rusiyalıların, ilk növbədə rusların bilavasitə iştirakı ilə həyata keçirilirdi. Bununla əlaqədar olaraq 1950-ci illərin sonundan SSRİ-də əsasən mərkəzdənqaçma miqrasiya axınları formalaşmağa başladı.

Azərbaycan Respublikası əhalisinin müəyyən bir qisminin Rusiya Federasiyasına miqrasiya etməsindən bəhs edərkən, sovet və postsovet dövründə bir neçə iri miqyaslı miqrasiya dalğasını göstərmək olar. Birinci miqrasiya dalğası Rusiya Federasiyasının, Sibirin və Uzaq Şərqi qitənin mənimsənilməsi ilə bağlı olan dalğa xronoloji baxımdan, 40-50-ci illərin ayrıcından başlamış və 60-cı illər ərzində azərbaycanlı neftçi mütəxəssislərin Qərbi və Şərqi Sibirə köçməsi ilə əlamətdar olunmuşdur.<sup>65</sup> O dövrdən başlayaraq rusiyalıların təsəvvüründə müsbət azərbaycanlı obrazı formalaşmışdır. Azərbaycan neftçilərinin faşist Almaniyasına qarşı mühalibədə oynadığı rolu və neft Bakısının cəbhəyə 85% yanacaq verməsini onlar yaxşı xatırlayırlar. Azərbaycanlıların Rusiyaya ikinci dalğası isə 70-80-ci illəri ayrıcına təsadüf edir. Tarixi məlumatlarda bildirilir ki, Azərbaycan SSR-də olan gənclər BAM-ın tikintisində fəal iştirak etmişlər. Əgər Moskva, Leningrad və Rusiya Federasiyasının digər şəhərlərinə təhsil almaq üçün, eləcə də neft-qaz yataqlarının işlənməsi üçün əsasən Azərbaycan SSR şəhərindən olan gənclər yollanırdısa, indi isə bu

---

<sup>65</sup> Измодёнов И., Караваев А. Структура азербайджанской диаспоры. Мигранты или фактор российско-азербайджанских отношений. Парламентские выборы в Азербайджане 2005 г. Москва. 2006, с. 157.

prosesdə respublikanın müxtəlif rayonlarının kəndlərindən olan gənc və orta yaşlı nəslə məxsus insanlardan iştirak edirlər. Beləliklə, hazırda azərbaycanlıların miqrasiyası neftçilər və başqa ixtisaslı mütəxəssislərlə deyil, hər şeydən əvvəl bazar iqtisadiyyatı ilə assosiasiya olunur. Keçmiş sovet hakimiyyəti illərində və 1991-ci ildən bugünədək RF-da anadan olmamış, lakin iri biznes, elm, incəsənət sahəsində aparıcı yer tutmuş azərbaycanlıların əksəriyyəti buraya məhz sovet dövründə gəlmiş və diasporun müasir elitasını texniki və yaradıcı ziyalılar – çox zaman böyük rəhbər vəzifələri tutan həkimlər, müəllimlər, yazıçılar, jurnalistlər, vəkillər, iş adamları təmsil edirlər. Beləki, azərbaycanlılar «Lukoyl», «Nortqaz», «Nikoyl» kimi iri Rusiya Federasiyası şirkətlərinin rəhbərləri və sahibidirlər. Azərbaycan milli kapitalı Rusiya Federasiyası dövlət və özəl banklarında kifayət qədər yerləşdirilmişdir. Rusiya Federasiyası müasir dövrdə enerjili və istedadlı azərbaycanlılar üçün həyatın bütün sahələrində özünü təsdiq meydanı olmuş və olmaqdadır.<sup>66</sup>

SSRİ-nin dağılması ərəfəsində ağır siyasi və iqtisadi vəziyyət, həmçinin 1990-cı ildə Qara yanvar hadisəsi ilə əlaqədar bir neçə min rus dilli ailələrinin (əsasən hərbi qulluqçu ailələri) Bakıdan çıxıb getməsi Rusiya Federasiyasında yaşayan azərbaycanlıların siyasi və sosial-iqtisadi vəziyyətinə mənfi təsir göstərdi. Həmin dövrdə bu ölkədə Azərbaycan icması iki yerə bölünmüşdü. Birinci icmanı təmsil edənlər, sayca çox olmayan, özünü müdafiə etmək üçün birləşməyə cəhd göstərən, həmçinin Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsində öz vətəninə kömək etmək istəyən ziyalı nümayəndələrindən ibarət idi. Məhz həmin vaxtdan RF-nın müxtəlif regionlarda, ilk növbədə Moskvada çoxlu sayda ictimai və milli-mədəni təşkilatlar meydana gəlməyə başlayır ki, bunlar da RF-da müasir Azərbaycan diasporunun yaranmasının təməlini qoymuşlar. İkinci icma isə kəmiyyətcə daha çox azərbaycanlılardan ibarət olan qrup XX əsrin 90-cı illərində RF-na böyük sayda gələn əmək miqrantları təşkil edir. Bu qrup davam edən miqrasiya prosesinin üçüncü dalqası idi.

Bütövlükdə 1980-1990-cı illərdə Rusiya Federasiyasında qeyri-əlvərişli ictimai-siyasi vəziyyəti nəzərə alsaq, həmin sosial-siyasi şəraitdə qeyd etdiyimiz miqrasiya meyillərinin qalmasını bu ölkə üçün əlamətdar bir hal kimi hesab etmək olardı. Lakin 1991-ci ildə SSRİ-nin dağılması

---

<sup>66</sup> Yenə orada. 2006, c.158.

postsovet məkanında miqrasiya proseslərinin xarakterində dərin, hətta faciəli dəyişikliklərin baş verməsinə səbəb oldu. Böyük dövlətin sürətlə yox olması, keçmiş müttəfiq respublikaların müstəqillik əldə etməsi, vahid iqtisad sistemdən imtina və bazar münasibətlərinin tətbiqinə başlanması miqrasiya prosesinin tamamilə yeni səbəblərini, forma və motivlərini meydana çıxardı. İnsanların kütləvi yerdəyişməsinə təsir edən iqtisadi, sosial, siyasi, etnik və konfessional amillər gücləndi.

«Rusiya Federasiyasında Azərbaycan icması» adlı IV fəsil beş paraqraftan ibarətdir. SSRİ-nin dağılmasından sonra köhnə sovet idarəetmə sisteminin məhvi və nəticədə yaranmış hüquq boşluğu şəraitində Rusiya Federasiyası ilk dəfə olaraq daxili kütləvi miqrasiya problemi ilə üzləşməli oldu. Məhz qaçqınlar və məcburi köçkünlər problemi yeni dövlət miqrasiya siyasətinin müəyyənləşdirilməsini, müvafiq qanunvericiliyin işlənilib hazırlanması ehtiyacını yaratdı. Bu ölkənin naturalaşdırma siyasətinin inkişafında 1991-ci il 28 noyabr tarixli «RSFSR vətəndaşlığı haqqında» Qanunu mühüm hadisə oldu. 1992-ci ilin iyun ayında Rusiya Federasiyası Federal Miqrasiya Xidməti yarandı və bu yeni dövlət orqanın əsas vəzifələrindən biri məcburi miqrasiya ilə bağlı məsələlərin həlli idi.<sup>67</sup> «Rahət» və «sakit» həyat axtarışları naminə Azərbaycan Respublikasını tərk etmək məcburiyyətində qalan azərbaycanlıların bir qismi RF-da məskunlaşmağa üstünlük verirdilər. Bu da təbiidir, çünki Şimali Azərbaycan təqribən 200 il Rusiya imperiyasının, sonra isə SSRİ-nin tərkibində olmuşdur. Bura azərbaycanlılar üçün çox tanış və dil maneəsinin olmadığı bir ölkədir. Hətta SSRİ-nin dağılmasından və Rusiya Federasiyası ilə Azərbaycan Respublikası arasında münasibətlərin 1992-1993-cü illərdə pisləşməsindən sonra, buraya Azərbaycan miqrantlarının axını kəsilməmişdi. Rusiya Federasiyasında azərbaycanlıların iqtisadi mövqeyindən bəhs edərkən qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasından olan iş adamları gül, meyvə, tərəvəz satışına sərmayə qoymaqla XX əsrin 80-ci illərində bu ticarət sahəsini, əslində inhisara götürmüşlər. SSRİ-də qondarma, yenidənqurma siyasətinin həyata keçirildiyi dövrdə elan edilmiş bazar iqtisadiyyatını formalaşdırmaq kursu bir çox azərbaycanlılara kiçik və orta ticarətdə samballı mövqe tutmağa

---

<sup>67</sup> Градировский С., Житин Д., Лопухина Т. Политика иммиграции и натурализации в России: состояние дел и направления развития. Аналитический доклад/ Под. Ред. С.Н.Градировского. М.: Наследие Евразии, 2005, с. 67.

imkan verdi. 90-cı illərin əvvəlində azərbaycanlılar Moskva şəhərinin Mərkəzi, Leningrad və Çeryomuşki bazarlarını tam nəzarətdə saxlamış və onların ticarətlərinin əsas mərkəzləri isə o dövrdə «Araqvi» və «Özbəkistan» regionları olmuşdur.<sup>68</sup> 1997-ci ilin sonuna Rusiya Federasiyasında azərbaycanlılara məxsus kapitalının dövrüyyəsinin 12%-i sənayenin, 20%-i ticarətin, 23%-i bank əməliyyatlarının və 38%-i isə kriminal biznesin payına düşmüşdür. Həmin dövrdə Rusiya Federasiyasında yaşayan azərbaycanlıların legal və qeyri-legal ticarət sahəsində qazandıqları məbləğ müstəqil ekspertlərin hesablamalarına görə 25-26 milyard dollar olmuşdur. Bu məbləğin, demək olar ki, 12-15 milyardı Moskva şəhərinin payına düşür.<sup>69</sup>

1996-1998-ci illərə dair Rusiya Federasiyasının rəsmi dövlət statistika məlumatlarına görə, 1998-ci il 17 avqust maliyyə böhranına qədər burada yaşayan azərbaycanlılar vətənlərinə hər il 2,5 milyard dollar pul köçürmüşlər.<sup>70</sup> Bu, həmin dövrdə Azərbaycan Respublikasına yatırılan xarici investisiyanın həcmindən, demək olar ki, 2,5 dəfə çox olmuşdur. 1999-cu ildə o dövrdə Rusiya Federasiyası hökumətinin sədri V.V.Putin elan etmişdi ki, Rusiya Federasiyasında yaşayan azərbaycanlı hər biri hər ay öz vətəninə orta hesabla 200 dollara qədər pul göndərmiş ki, bu da ildə, təqribən bir milyard dollar edir.<sup>71</sup> 2005-ci ildə Hüquqi Yardım Mərkəzi Azərbaycan Respublikasının müxtəlif rayonlarında tədqiqat aparmış və aşkar etmişdir ki, hər bir azərbaycanlı ailəsi Rusiya Federasiyasında işləyən qohumlarından hər ay orta hesabla 137 ABŞ dolları alır. Rusiya Federasiyasında, təqribən, 2 milyon azərbaycanlı miqrantın yaşadığını nəzərə alan mərkəzin rəhbərləri belə nəticəyə gəlmişlər: Azərbaycan Respublikasına hər il təqribən, 3,3 milyard dollar pul köçürülür. Bir fakt da qeyd edilmişdir ki, azərbaycanlı miqrantların əksəriyyəti Rusiya Federasiyasından pulları öz ailələrinə poçt ilə, yaxud bankla deyil, öz qohumları,

---

<sup>68</sup> Юнусов А. Азербайджанцы в России: смена имиджа. Диаспоры, №3, Москва, 2005, с.301.

<sup>69</sup> Арифджанов Р. Москва Азербайджанская // Москва, Столица, 1997, №5, с.40.

<sup>70</sup> Парламентские выборы. Указ. Соч., с.162.

<sup>71</sup> Reyting qəzeti. Bakı, 1999, 27-29 oktyabr.



yaxud tanışları ilə göndərilər. Beləliklə məbləğin xeyli hissəsi nəzarətdən çıxır və statistik hesaba düşmürdü.<sup>72</sup>

Rusiya Federasiyası alimlərinin, xüsusilə miqrasiya sahəsi ilə məşğul olan mütəxəssislərin də məlumatları təqribən bu cürdür. E.Tyur-yukanovanın və V.Mukomelin apardıqları sosioloji sorğuların materiallarına əsaslanaraq onlar hesab edirlər ki, Rusiya Federasiyasındakı hər bir azərbaycanlı miqrant öz vətəninə hər ay 100-130 dollar pul göndərir. Nəticədə hər il Azərbaycan Respublikasına 1,5 milyard dollardan az olmayaraq pul köçürülür.<sup>73</sup> Bəzi məlumatlara görə azərbaycanlıların Rusiya Federasiyası iqtisadiyyatına illik investisiyası da 1,5 milyard dollar həcmində qiymətləndirilir.<sup>74</sup> Sorğunun materialları təsdiq etməyə imkan verir ki, hər bir ortostatistik azərbaycanlı hər ay RF-dan evinə orta hesabla 113 dollar pul göndərir.<sup>75</sup> Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, Strateji Qiymətləndirmə və Təhlil İnstitutu tərəfindən müəyyənləşdirilmişdir ki, Rusiya Federasiyası İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin sərəncamında Rusiya Federasiyası Federal Statistika Xidmətinin Rusiya Federasiyasından MDB ölkələrinə «Western Union» sistemi və digər kanallarla məxsusi pul köçürmələri haqqında məlumat yoxdur.

Sonda qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasından əmək miqrasiyası, şübhəsiz ki, respublikada işsizlik problemini yumşaldır. Xarici ölkələrdə işləyən azərbaycanlıların maliyyə köçürmələri əhalinin həyat səviyyəsinə təsir edən ən mühüm amillərdən biridir.

Rusiya Federasiyasında miqrasiya siyasətinin formalaşması prosesi çox qeyri-ardıcıl, çox zaman siyasi konyuktura ilə bağlı seçimli xarakter daşımışdır. Azərbaycan Respublikası ilə qarşılıqlı münasibətlərdə Rusiya Federasiyasının müvafiq dövlət orqanları Moskva şəhərində azərbaycanlı miqrantların sayca çox olmasını və rəsmi Bakının bu problemə həssaslığını nəzərə alırdı. Azərbaycan Respublikasının 1992-ci ildə Rusiya

---

<sup>72</sup> Yəni orada.

<sup>73</sup> Тюрюканова Е.В. Мигранты на неформальном рынке труда в Москве. Сборник материалов IX. Международного семинара по актуальным проблемам миграции (23-24 июня 2003 г.). Москва, 2003.

<sup>74</sup> <http://www.Izvestia.ru/azerbaijan/article>.

<sup>75</sup> Население и общество. Информационный бюллетень центра демографии и экологии человека Института народнохозяйственного прогнозирования РАН, №98, 2006.

Federasiyasının başçılığı ilə yaradılan Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsinə qoşulmaqdan imtina etməsi, QUAM təşkilatının təsisedicilərdən biri olması, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsində tutduğu prinsiplial mövqe və yeritdiyi müstəqil xarici siyasətilə bağlı bir sıra amillər Rusiya Federasiyasının şovinst imperiyapərəst dairələrini çox qıcıqlandırır. Elə bu səbəbdən də müəyyən həssas siyasi məqamlarda Azərbaycan Respublikası ilə münasibətlərdə gərginlik yaranan zaman Rusiya Federasiyası rəsmiləri «miqrasiya kartını» ortaya satırdılar. Bütün bunlar Azərbaycan-Rusiya münasibətlərinin müəyyən dövrlərdə daha da gərginləşməsinə gətirib çıxarmış və bunundan istifadə edən Rusiya Federasiyası tərəfi 1999-cu ilin sonunda növbəti dəfə «miqrasiya kartını» ortaya atmışdı.

Yaranmış vəziyyəti qiymətləndirən rəsmi Bakı ikitərəfli münasibətlərin yaxşılaşdırılması istiqamətində bir sıra addımlar atdı və bundan sonra 2000-ci ilin əvvəlində Rusiya Federasiyası Azərbaycan Respublikası ilə nəqliyyat dəhlizini bərpa etdi. 2002-ci il ərzində RF-da onun miqrasiya siyasətini xeyli dəyişmiş hüquqi baza sənədləri qəbul edilmişdir. 2002-ci il mayın 31-də «Vətəndaşlıq haqqında» Qanun, iyulun 25-də «Xarici vətəndaşların hüquqi vəziyyəti haqqında», dekabrın 30-da «Xarici vətəndaşlara və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə işləməyə icazə verilməsi qaydası haqqında» Rusiya Federasiyası hökumətinin qərarları qəbul edildi ki, bunlar da, ölkənin miqrantlar, xüsusilə əmək miqrantları üçün «bağlı» olmasının əsasını qoydu.<sup>76</sup> «Vətəndaşlıq haqqında» Qanuna ilk yumşaldıcı dəyişikliklər yalnız 2003-cü ildə RF Dövlət Dumasına keçirilən seçkilərə yarım ay qalmış edildi. Lakin 2004-cü ildə miqrasiya qaydaları daha da sərtləşdirildi. Lakin Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Moskvaya rəsmi səfərindən sonra azərbaycanlı miqrantlar üçün yaradılmış problemlər öz həllini tapdı.

2006-cı il dekabrın əvvəlində Rusiya Federasiyası Federal Məclisi və Dövlət Duması birinci oxunuşda iki qanun layihəsini – «Əmək kvotaları» və «Pərakəndə satış bazarları» haqqında qanun layihələrini qəbul etdilər. Bu, əvvəllər Rusiya Federasiyasının Prezidenti V.V.Putinin bəyəndiyi hökumət qətnaməsinin inkişaf etdirilməsi demək idi. Bu sənədlər MDB ölkələrindən və uzaq xaricdən olan milyonlarla miqrantların narahatlığına

---

<sup>76</sup> Градировский С., Житин Д., Лопухина Т. Политика иммиграции и натурализации в России. Указ. соч., с. 77-78.

səbəb olmuşdu. Təbii ki, azərbaycanlılar da bundan narahatçılıq keçirirdilər. Azərbaycan Respublikasının hökuməti MDB ölkələri içərisində birinci olaraq Rusiya Federasiyasının yeni qəbul etdiyi miqrasiya qaydalarına operativ reaksiya verdi. Rusiya Federasiyası müvafiq dövlət strukturları ilə əməkdaşlıq nəticəsində yaranmış yeni vəziyyətin çətinliklərini minimuma endirmək mümkün oldu və Rusiya Federasiyasında azərbaycanlı miqrantların vəziyyəti hiss olunacaq dərəcədə yaxşılaşmağa başladı. Nəticədə, xüsusilə 2007-ci ildə Rusiya Federasiyasında miqrasiya siyasətini müəyyən edən yeni qətnamənin qəbul edilməsindən sonra Rusiya Federasiyası FMX-də rəsmi qeydiyyatdan keçmiş, yəni burada yaşamasını leqallaşdırmış xarici vətəndaşların sayı xeyli artdı.

Əhalinin hərəkəti – miqrasiya qeydiyyatı üçün mürəkkəb məsələlər Rusiya Federasiyasında Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının axınına statistikasız bu baxımdan nümunəvi və səciyyəvidir. Rusiya Federasiyasında qeyri-leqal, qeydiyyatdan alınmayan miqrantların miqyasının rəsmi səviyyədə qiymətləndirilməsi barədə konkret bir məlumat yoxdur. RF FMX-nin məlumatına görə Moskvada bir milyondan üç milyona qədər azərbaycanlı miqrant yaşayır. Azərbaycan Respublikası KİV-nin nəşrlərindən aydın olur ki, 1991-1997-ci illərdə Rusiya Federasiyasına Azərbaycan Respublikasında yarım milyondan artıq adam köçmüşdür, bu gün isə qeyri-rəsmi məlumata görə burada iki milyona yaxın Azərbaycan vətəndaşı yaşayır və işləyir.<sup>77</sup> 1998-ci ildə Azərbaycan Respublikasının MXİ-nin rəsmi məlumatına görə, RF-də 500 mindən bir qədər çox Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı yaşayır. Bir il keçəndən sonra Milli Məclisdə «Əmək miqrasiyası haqqında Qanun» müzakirə olunarkən sosial məsələlər üzrə komissiyanın sədri RF-da Azərbaycan Respublikasından 800 min əmək miqrantlarının yaşadığı elan edilmişdir.<sup>78</sup> RF DİN və KİV-nin məlumatına görə işə bu gün təkcə Moskva şəhərində 500 minə yaxın azərbaycanlı yaşayır ki, bunlardan da 150-200 min nəfəri RF vətəndaşlarıdır. Rusiya Federasiyasına məxsus dövlət statistika mənbələrinin 1999-cu ilə olan məlumatlarına görə isə burada 463 minə yaxın azərbaycanlı – Rusiya vətəndaşı yaşayır. Beləliklə, 1989-cu il ilə

---

<sup>77</sup> Миграционная ситуация в странах СНГ. Под ред. А.Зайончковский. Москва, РАГС, 1999, с.209-220.

<sup>78</sup> Газета «Зеркало», 19 декабря 1998.

müqayisədə Rusiya Federasiyasında on il ərzində azərbaycanlıların sayı 38% artmış bu artımın yarısını miqrantlar təmin etmişlər.<sup>79</sup>

2001-ci ildə Azərbaycan Respublikasına rəsmi səfəri zamanı RF-nın Prezidenti V.V.Putin Rusiya Federasiyasında 2,7 milyon azərbaycanlı yaşadığını qeyd etmiş və bunlardan 660 min nəfərinin Rusiya vətəndaşı, yerdə qalanlarının isə əmək miqrantları olduğunu söyləmişdir. Rusiya Federasiyasının, eləcə də Azərbaycan Respublikasının kütləvi informasiya vasitələrində Rusiya Federasiyasında azərbaycanlıların sayı daha çox 2-3 milyon nəfər olduğu göstərilir. Daha dəqiq rəqəm göstərmək çətindir, belə ki, miqrantların xeyli hissəsini həm Azərbaycan Respublikası həm də Rusiya dövlət statistika orqanları nəzərə almır. Bununla belə, ekspertlər təsdiq edirlər ki, hazırda Rusiya Federasiyasında əmək miqrantları içərisində Azərbaycan Respublikasından olan vətəndaşlar çoxluq təşkil edirlər.

Moskva şəhəri məlum olduğu kimi dünyanın ən böyük meqapolislərindən biridir. Belə ki, 2002-ci il Ümumrusiya əhalisinin siyahıyaalınmasına görə 10 milyon Moskva şəhəri sakinləri içərisində 85 faizi ruslar, 2,5 faizini ukraynalılar, 1,7 faizini tatarlar, 1,2 faizini ermənilər, 0,9 faizini azərbaycanlılar, 0,6 faizini beloruslar, 0,5 faizini isə gürcülər təşkil edirlər.<sup>80</sup>

2002-ci il RF-sı əhalisinin siyahıya alınmasının materialları miqrasiya proseslərini tədqiq etmək üçün olduqca maraqlıdır. Lakin Rusiya Federasiyası ekspertlərinin rəyincə, bu siyahıyaalınmanın gedişində aydın olmuşdur ki, burada ən yaxşı halda azərbaycanlıların yalnız 40 faizi nəzərə alınmışdır. Ona görə də onun Rusiya Federasiyasında yaşayan azərbaycanlıların sayı haqqında məlumatlarına tənqidi yanaşmaq lazımdır.

Yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirərək qeyd etmək olar ki, 2002-ci ildə Rusiya Federasiyasında 621840<sup>81</sup> nəfəri azərbaycanlı yaşamışdır ki, buraya Azərbaycan Respublikası vətəndaşları olan daha böyük sayda əmək miqrantlarını əlavə etmək olar. Bu gün Rusiya Federasiyasında təqribən 1,1-1,2 milyon azərbaycanlıdan 600-700 min nəfəri Rusiya

---

<sup>79</sup> Население России в 1999 году. Под ред. А.Г.Вишневого. Шестой ежегодный демографический доклад. Москва, ЦДЭЧ ИНП РАН, 2000, сс. 8-25.

<sup>80</sup> [http://ru.wikipedia.org/wiki/Демографическая\\_ситуация\\_в\\_России...](http://ru.wikipedia.org/wiki/Демографическая_ситуация_в_России...) - 271 к.

<sup>81</sup> [http://ru.wikipedia.org/wiki/Демографическая\\_ситуация\\_в\\_России...](http://ru.wikipedia.org/wiki/Демографическая_ситуация_в_России...) 271 к.

Federasiyası vətəndaşlarıdır, yerdə qalanlarının isə yaşayış üçün qeydiyyat sənədləri vardır.

Cəmiyyətin transformasiyasının müxtəlif aspektləri içərisində daha əhəmiyyətlilərindən biri onun üzvü olan qrup və fərdlərin statusunun, mövqelərinin xeyli dəyişməsi və yeni sosial bərabərsizliklərin çoxcəhətli növlərini meydana gətirmiş sosial strukturunun dəyişməsi prosesidir. Müasir RF-da cəmiyyətin sosial transformasiyasının mexanizmlərinin öyrənilməsi ölkədə stratifikasiya proseslərinin meyillərini proqnozlaşdırmağa imkan verir. Belə halda nəzərə almaq lazımdır ki, Rusiya Federasiyası kimi polietnik bir cəmiyyətdə sosial bərabərsizlik və əhalinin etnik çoxcəhətliyi iz buraxır ki, bu da postsovet Rusiya Federasiyasında etnososial bərabərsizlikdən söz açmağa imkan verir.<sup>82</sup>

Rusiya Federasiyası cəmiyyətinin əmək və mədəni həyatına inteqrasiya etmiş Azərbaycan Respublikası vətəndaşları olan miqrantlar yerli sosial-siyasi proseslərə cəlb olunmuşlar. Burada miqrant birlikləri formalaşmışdır ki, bunlar da bir tərəfdən, cəmiyyətdə, hakimiyyət strukturlarında köçkünlərin maraqlarının təmsil olunmasına yönəlmiş öz strategiyalarını müəyyənləşdirir, digər tərəfdən isə, özləri də müxtəlif regionların inkişaf strategiyasına təsir göstərirlər. Beləliklə, miqrantlar və onların təşkilatları ictimai-siyasi həyatın amilinə, Rusiya vətəndaş cəmiyyətinin regional seqmentinin bir hissəsinə çevrilirlər.

Miqrantları qəbul edən cəmiyyətə inteqrasiyası mürəkkəb sosial və identifikasiya prosesidir. Həm miqrantların özləri, həm də inteqrasiya olduqları cəmiyyət bir çox müxtəlif problemlərlə üzləşməli olurlar. Hazırda miqrantlar içərisində iki əsas tendensiya müşahidə olunur: birincisi, Rusiya Federasiyasında qalıb Rusiya vətəndaşlığını almaq və ikincisi – tez bir zamanda pul qazanıb vətənə – evə dönmək. Azərbaycan Respublikasında olan miqrantlardan bəhs edərkən qeyd etmək lazımdır ki, onlar iki qrupla təmsil olunurlar: birincisi «köhnələr» və ikincisi – «yeni gələnlər». Rusiyada SSRİ-nin dağılmasına qədər yaşayan «köhnə» azərbaycanlılar hazırda meqapolislərin fəal hissəsinə çevrilmiş, onlar müasir Rusiya Federasiyasının intellektual və istehsal potensialında böyük təsir qüvvəsinə malikdirlər. Onların əksəriyyəti elm, mədəniyyət, incəsənət, təbabət, hüquq və ticarət sahəsində təmsil olunurlar. Onların çoxu Rusiya Federasiyası

---

<sup>82</sup> Белокопыт А.Н. Этносоциальные процессы в условиях социальной трансформации (на примере Ставропольского края). Москва, 2004.

siyasi mərkəzində təhsil almışlar – bu isə Azərbaycan diasporunun yerli mühitə uğurla uyğunlaşmasına kömək etməyə bilməzdi.

«Yeni gələn» azərbaycanlılar daha çoxsaylı qrupu təşkil edirlər. Onlar postsovet miqrasiya proseslərinin iştirakçılarıdır. SSRİ-nin dağılmasından sonra yerdəyişmə vəziyyəti 1992-ci ildə RF-da ticarətin liberallaşması haqqında qanunun qəbul edilməsindən sonra Moskva şəhərində Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının kütləvi axını başlamışdır, onlar tədricən meyvə və tərəvəz ticarətini inhisara götürmüşlər. Məhz həmin yeni köçənlər yerli əhalinin dözülməzliyi ilə üzləmiş Moskva şəhər sakinlərinin xoşagəlməz, ayrı-ayrı halarda isə təcavüzkar reaksiyasına məruz qalmışlar.

İlk dövrlərdə azərbaycanlılar Rusiya Federasiyasında öz işlərini müxtəlif yollarla qaydaya qoyurdular. Belə ki, ölkənin Şimalında Tümen regionunda onların əsas hissəsini qulluqçular, ziyalılar, sənaye fəhlələri təşkil edir. Ekspertlər hesab edirlər ki, burada Azərbaycan icması əsasən Azərbaycan Respublikasının Naxçıvan MR-dan, Ucar rayonu və Cənub rayonlarından gələnlərin hesabına formalaşır. Həm Cənubda, həm də Şimalda nəzərəcərpacaq təbəqəni Bakı şəhəri və onun ətraf kəndlərindən gələn azərbaycanlılar təşkil edirlər.<sup>83</sup> Onlar və Apşeron yarmadasının kənd və şəhərlərinin sakinləri əvvəllər Rusiyanın paytaxtında ticarətə üstünlük verirdilər, hazırda isə, gül ticarətinin tənəzzülə uğramasından sonra Uzaq Şərqi miqrasiya edir, Vladivostok, Xabarovsk və Saxalin adasında məskunlaşırlar. Qərribə olsa da, Azərbaycan Respublikasının subtropik cənub rayonlarının, əhalisi Rusiya Federasiyasının şimalının sərt iqlimindən qorxmayaq bu regionda uğurla məskunlaşırlar. Bu gün Murmansk, Arxangelsk və Zapolyarenin digər şəhərlərində onlar az deyillər. Azərbaycan Respublikasının Qarabağ bölgəsindən olan azərbaycanlılar bu yaxınlara kimi Samara və Nijniy Novqorod şəhərlərində, Şəmki və Gəncə şəhərindən olan azərbaycanlılar isə Moskva, Podmoskovya və Sankt-Peterburq şəhərlərində üstünlük təşkil edirlər. Hazırda Azərbaycan miqrasiya dalğasında bəzi dəyişikliklər baş verir: qarabağlıların bir hissəsi, əsasən Ağdam və Füzuli qaçqınları, həmçinin Naxçıvan sakinləri mövqelərini daha fəal şəkildə Moskva şəhərində möhkəmləndirməyə çalışırlar. Onlar mərkəzin bir sıra ticarət bazarlarına nəzarət edirlər.

---

<sup>83</sup> Миграция в Тюменском крае: История и современность. Тюмене. Изд. - полиграфич. Центр «Экспресс», 2004, с. 69.

Miqrasiya gender və ailə-nigah münasibətlərinin transformasiyasına da səbəb olur. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan miqrantlarının xeyli hissəsini, ya öz ailəsini vətəndə qoyanlar, ya da əlverişsiz şərait üzündən ailə qurmayan kişilər təşkil edir. Azərbaycan Respublikasından çıxmış vətəndaş olan miqrantların böyük əksəriyyəti ailəlidir. Onlar öz ailələrini saxlamaq üçün müvəqqəti olaraq Rusiya Federasiyasına miqrasiya etmiş və Azərbaycan Respublikası vətəndaşların böyük əksəriyyəti bu ölkənin demək olar ki, bütün ərazisində əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmaqla bərabər, qazandıqları pulların böyük miqdarını ailələrinə göndərirlər.

Rusiya Federasiyası hazırda minlərlə insanlar üçün yeni imkanlar ölkəsi olub miqrasiya cəlbəediciyinə görə beynəlxalq reytingdə ikinci yerdə dayanır. Bunun nəticəsi olaraq Rusiya Federasiyası dünyada gəlmə miqrantların sayına görə ikinci zonaya çevrilmişdir. Nəticədə artmaqda olan gəlmələr axını bir sıra mürəkkəb və bir mənalı olmayan problemlər yaratmışdır. Fəallaşmaqda olan miqrasiya proseslərinin nəticələri Rusiya Federasiyası cəmiyyəti həyatının və fəaliyyətinin bütün sosial-iqtisadi, siyasi, dini, mədəni və psixoloji sahələrində özünü biruzə verir. Çox zaman bu nəticələr neqativ xarakter daşıyaraq münaqişə mənbəyinə çevrilirlər.<sup>84</sup>

Yeni icmalar sovet dövründə yaranmış icmalarından bir sıra xüsusiyyətlərinə görə fərqlənilir: Sovet hakimiyyəti illərində Rusiya Federasiyasına köçmüş SSRİ vətəndaşları olan azərbaycanlılarla imperiya dağılından və dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra bu ölkəyə əsasən iş üçün gələn azərbaycanlılar arasında fərqlər ilk növbədə özünü müxtəlif sahələrdə: ölkənin siyasi, sosial, iqtisadi və mədəni həyatında bu və ya digər şəkildə biruzə verir.<sup>85</sup>

Hazırda Rusiya Federasiyasında miqrasiya məsələlərini tənzimləyən 230-dan artıq normativ-hüquqi aktlar qəbul olunmasına baxmayaraq miqrasiya proseslərinə vahid və dəqiq təsir sistemi hələ formalaşmamışdır.<sup>86</sup>

Hazırda Rusiya Federasiyasında müasir miqrasiya proseslərinin gedişində nəinki etnik və mədəni mənzərə dəyişir, həmçinin «yeni diasporların» formalaşması prosesi gedir. Bu prosesə tədqiqatçı V.İ.Dyatlov

---

<sup>84</sup> Газета «Азербайджанский конгресс», 2008, №15(65).

<sup>85</sup> Газета «Азербайджанский конгресс», 2009, №05(106).

<sup>86</sup> Газета «Известия», 5 декабря 2006 года.

diqqət yetirmişdir.<sup>87</sup> Məsələnin maraqlı tərəfi ondadır ki, bir sıra kompleks amillərin mövcudluğu ucbatından xeyli qeyri-rus miqrantların axını mədəni, sosial, dini və siyasi cəhətdən hiss olunur, həm də məsələ bundadır ki, təşəkkül tapmış etnik miqrasiya azlıqları, əvvəllərdə olduğu kimi, onlar üçün yeni olan mühitdə «ərimirlər». Bütövlükdə isə diasporlar aşağıdakı səbəblərə görə seçilirlər: 1. Onlar sayca artırlar; 2. Onların siması daha ifadəli etnik cəhətlər kəsb edir; 3. Miqrantlar yerli əhali üçün simvolik və həyati əhəmiyyət kəsb edən iqtisadi sahələrdə iştirak edirlər; 4. Müasir Rusiya Federasiyasının hakim dairələrinin siyasəti milli eyniliyin möhkəmlənməsinə yönəlmişdir; 5. Diasporlar öz növbəsində, müəyyən əraziyə səpələnmiş etnik əhalidən başqa etnik əhali içərisində getdikcə institutlaşır və strukturlaşır. Yuxarıda sadalanan səbəb və nəticə amilləri əsasında belə bir olduqca mühüm nəticəyə gəlmək olar: yeni diasporlar «gəlmə etnosun» müəyyən hissəsinin başqa etnoslu mühitdə, bəzən başqa dini əhatədə sadə səpələnmədən institutlaşmanın və strukturlaşmanın xarakterik cəhətlərini kəsb etməyə başlayırlar.

**V Fəsil «Rusiya Federasiyasında demokratikləşmə şəraitində diasporların etnomədəni institutlaşması»** adlanır və yeddi paragrafdan ibarətdir. Müasir diasporların əsas əlamətlərindən biri fəaliyyəti etnik eyniliyin qorunub saxlanmasına yönəlmiş institut və təşkilatların formalaşdırılmasıdır. SSRİ-nin dağılmasından və yeni müstəqil dövlətlərin yaranmasından sonra institutlaşma prosesi, yəni milli-mədəni özünüməyyənlik prosesi inkişaf etməkdədir. Bununla əlaqədar bütün millətlərarası münasibətlər subyektlərinin mənafeələrini təmin edən başlıca şərtlərdən biri ictimai və mədəni strukturların əməkdaşlığıdır.

Müasir Rusiya Federasiyası böyük bir dövlət olaraq kifayət dərəcədə böyük etnomədəni müxtəlifliyi ilə seçilir. Bununla əlaqədar, onun əksər regionlarında spesifik etnomədəni və etnosiyasi maraqlar müşahidə olunur. XX əsr 90-cı illərin ikinci yarısında vətəndaş institutlaşması prosesində milli mədəni muxtariyyətin milli özünütəyinin forması kimi geniş yayılması ilə əlamətdardır ki, bu da Rusiya Federasiyasında 1996-cı ildə «Milli-Mədəni Muxtariyyət haqqında» Federal Qanunun qəbul edilməsi ilə

---

<sup>87</sup> Дятлов В.И. Формирование «новых диаспор» в современной Сибири. Евреи в Сибири и на Дальнем Востоке: история и современность. //Материалы V региональной научно-практической конференции. Красноярск, 2004, вып. 7, с. 195-197.



bağlıdır.<sup>88</sup> Bu, Rusiya Federasiyasında milli-mədəni muxtariyyətin hüquqi əsaslarını müəyyən edən və Rusiya Federasiyası vətəndaşlarının öz milli-mədəni inkişafı prosesində milli mənafeələrinin müdafiə olunması üçün hüquqi şərait yaradan ilk federal qanun idi.<sup>89</sup> 1996-cı ildə Rusiya Federasiyası hökuməti nəzdində Milli-Mədəni Muxtariyyət işləri üzrə Məşvərət Şurası yaradılmışdır. Onun tərkibinə Rusiya Federasiyasındakı Azərbaycan, assuri, yunan, gürcü, yahudi, koreya, kürd, erməni və bir sıra başqa birliklərin nümayəndələri daxildir. 1999-cu ildə Ümumrusiya ictimai təşkilatı - Rusiya Federasiyası xalqlarının Assambleyası yaradılmışdır.<sup>90</sup> 2000-ci ildə Rusiya Federasiyası Xalqlar Dostluğu Evi yaradılmışdır. Bu qurum ölkədə aparılan islahatlar, həmçinin etnosların və etnik qrupların vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunda iştirakı üzrə təcrübə mübadiləsinin aparıldığı mərkəzdir.<sup>91</sup> 2003-cü ildə Federal səviyyəli yeddi Milli Mədəniyyət Assambleyası (belorus, koreya, ləzgi, alman, serb, tatar, ukrayna) 70-ə yaxın regional və təqribən 180 yerli səviyyəli təşkilatlar yaradılmışdır.<sup>92</sup>

Azərbaycan diasporunun strukturunda regionlararası və federal səviyyədə daha tanınmış birliklər «Ümumrusiya azərbaycanlılarının Konqresi (UAK) və Federal milli-mədəni muxtariyyət «Azərbaycan-Rusiya» (Azər. Russ.) adlı diaspora təşkilatlarıdır.

**VI Fəsil «Rusiya Federasiyasında Azərbaycan diasporunun milli-mədəni özünümüəyyənliyi»** adlanır və 5 paragrafdan ibarətdir. Rusiya Federasiyasında MMC-nin formalaşması keçən əsrin 80-ci illərinin

---

<sup>88</sup> Абдулатипов Р.Г. О ходе реализации концепции государственной национальной политики РФ Федеральными органами исполнительной власти. Москва, 1999, с. 33-40.

<sup>89</sup> Национальные общественные объединения – члена Московского национального совещания при комитете общественных и межрегиональных связей Правительства Москвы // Московское межнациональное совещание 1997. Сер «Этнодиалоги». М.: Этносфера, 1998, сс.167-168.

<sup>90</sup> Ассамблея народов России. Информационный бюллетень. 1999, №1; В дружбе народов – единство России. Материалы I съезда // Ассамблея народов России. Москва, Славянский диалог, 1999, сс. 34-35.

<sup>91</sup> Абдулатипов Р.Г. О ходе реализации. Указ. раб., с.39-40.

<sup>92</sup> Зорин Ю.В. От национальной политики к этнокультурной // Журнал социологии и социальной антропологии. 2003, т. 6, с. 133; [http: demoscop. Ru/wakly/2007/0271/priut.php](http://demoscop.Ru/wakly/2007/0271/priut.php).

sonundan, yəni hələ SSRİ-nin daxilində bu və ya digər etnik qrupun nümayəndələrini birləşdirən cəmiyyətlər, icmalar, ittifaqlar şəklində formalaşmağa başlamışdır. Bu proses, hər şeydən əvvəl identifikasiya zəminində – doğma dilini, mədəniyyətini, dinini, ədəbiyyatını saxlamaq, ümumi humanitar mədəni məqsədlər zəminində baş vermişdir. Rusiya Federasiyasında ilk Azərbaycan Milli-Mədəni Cəmiyyətləri (MMC) 1991-ci ildə meydana gəlmiş və dəqiq sosial istiqamət götürmüşlər. İlk Azərbaycan regional ictimai təşkilatlarından biri olan Azərbaycan mədəniyyəti Cəmiyyəti «Ocaq» olmuşdur. Onun əsas məqsəd və vəzifələri Azərbaycan xalqının mədəni irsini mənimsəmək, Moskva şəhərində yaşayan azərbaycanlıların mədəni həyatına kömək etmək, rusiyalıları Azərbaycan Respublikasının maddi və mənəvi həyatının müxtəlif sahələrində əldə edilmiş nailiyyətlərlə tanış etməkdir. Ümumrusiya Azərbaycan Konqresi ictimai təşkilatıdır. O, Rusiya Federasiyası Ədliyyə Nazirliyinin 1999-cu il 1 oktyabr tarixli qərarı ilə qeydiyyatdan keçmiş və Rusiya Federasiyası azərbaycanlı vətəndaşlarının birliyidir. Federal Milli Mədəniyyət Assambleyası (FMMA), Azərbaycan-Rusiya (AZƏROS) fəaliyyətinin əsas istiqamətləri mədəni mərkəzlərin, xeyriyyə fondlarının, mədəniyyət və maarif müəssisələrinin yaradılması, Rusiya Federasiyasının qanunvericilik və icra hakimiyyəti orqanları, dövlət müəssisələri, ictimai təşkilatları və milli-mədəni birlikləri ilə əməkdaşlıq, informasiya mübadiləsinin təmin edilməsi, Azərbaycan və rus xalqlarının həyatında baş vermiş dövlət, mədəni, dini, tarixi hadisələrə həsr olunmuş tədbirlərin keçirilməsi, Azərbaycan və rus dillərində kitabların, broşuraların və lüqətlərin nəşr etdirilməsidir.

Bundan əlavə Moskva şəhərində «İnter-Azərbaycan» teleşirkəti fəaliyyət göstərir. O, RF-sı ərazisində Azərbaycan Respublikasını təmsil edən yeganə teleşirkətdir. «İnter-Azərbaycan şirkəti 24 saat üç dildə-rus, Azərbaycan və ingilis dillərində verlişlər yayımlayır.<sup>93</sup> 2002-ci ildə Moskva şəhərində Azərbaycan Respublikasının paytaxtı Bakı şəhərindən çıxmış müxtəlif millətlərinin nümayəndələrinin birliyi olan «Bakılı» («Бакинец») mədəni-maarif klubu da yaradılmışdır.

RF ali məktəblərində təhsil alan azərbaycanlı gənclər qüvvələrini birləşdirməyə çalışırlar. Belə ki, Moskva şəhərində 2007-ci ildə MDBİ-da

---

<sup>93</sup> Газета «Известия», Москва, 2005, №6.

ilk tələbə klubu yaradılmışdır. 2007-ci il mayın 3-də isə M.V.Lomonosov adına MDU-nin tələbələrinin təşəbbüsü ilə başlıca məqsədi azərbaycanlıları və digər millətlərin nümayəndələrini Azərbaycanın tarixi, mədəniyyəti, ənənələri və adətləri ilə tanış etmək məqsədi daşıyan klub yaradılmışdır.

Sankt-Peterburq şəhərində XX əsrin 90-cı illərində Azərbaycan Respublikasından olan tələbə və aspirantların «Dayaq», «Azəri», «Azərbaycan evi», «Mədəni-Təhsil Mərkəzi», «Şərqə pəncərə», «Azərbaycan evi» xeyriyyə cəmiyyəti yaradılmış, «Azəri» qəzetinin nəşrinə başlanmış, ən tanınmış «Leyla» nəşriyyatı fəaliyyətə başlamışdır. Digər Azərbaycan milli-mədəni təşkilatları içərisində Tümen vilayəti regionunun müxtəlif məntəqələrində yaradılmış təşkilatları, o cümlədən Nadımda «Qardaşlıq», Nefteyuqanskda «Odlar Yurdu», Surqutda «Birlik», Xantı Mansiyskdə «Birlik», Megionda «Azərbaycan», Koqalımda «Qardaşlıq», Lanqepasda «Azəri», Poykovskda «Xəzər» təşkilatlarını göstərmək olar.<sup>94</sup>

Rusiya Federasiyasında fəaliyyət göstərən Azərbaycan vətəndaş cəmiyyətləri həmçinin Dağıstan Respublikasında – Dərbənd şəhərində, «Dərbənd şəhər cəmiyyəti» «Azəri-Dərbənd» ictimai hərəkatı, Kareliya Respublikasının Petrozavodsk şəhərində «Borçalı» ictimai təşkilatı, Kareliya Azərbaycan İctimai Təşkilatı «Avesta» (2002-ci ildə bu təşkilat UAK-nin tərkibinə daxil olmuşdur),<sup>95</sup> Udmirtiya Respublikasında «Odlar Yurdu» cəmiyyəti, Primorsk vilayəti və Vladivostok şəhərində fəaliyyət göstərən «Dostluq» ictimai təşkilatı, Kurqan vilayətində – vilayət ictimai cəmiyyəti olan «Araz» və Azərbaycan Mədəniyyəti Mərkəzi, Ulyanovsk şəhərində «Nizami» cəmiyyəti, Çelyabinsk vilayətində «Rusiyada Azərbaycan gənclər Təşkilatı», (RACT)<sup>96</sup> Tula vilayətində «Dostluq-Drujba» beynəlxalq ictimai təşkilatı və başqaları hazırda bütün bunlar Rusiya Federasiyasında azərbaycanlıların birləşdiyi geniş tanınmış təşkilatlardır.

1990-cı ildən 2007-ci ilədək RF-nın Şimali Qafqaz subyektlərində azərbaycanlı qruplar etnoslararası konflikt rayonlarından (Azərbaycan,

---

<sup>94</sup> Миграция в Тюменском крае, указ соч. с.24.

<sup>95</sup> Газета «Диаспора», спец-выпуск, сентябрь, 2006 г.

<sup>96</sup> Газета Азербайджанский Конгресс, №22(72), 2008 г.

Ermənistan, mərkəzi Asiya dövlətləri) əmək və etnik miqrantların köçməsi ilə əlaqədar artmış və möhkəmlənmişlər.

Adı çəkilən təşkilatlardan hər biri Azərbaycan diasporunun institutlaşması sistemində öz xüsusi yerini tutmuş və fərdi xarakter daşıyır. Milli mədəniyyətin saxlanması və möhkəmləndirilməsi etnomədəni maraqların ödənilməsi kimi ənənəvi təşkilatlanma forması daha çox yayılmışdır.

**VII Fəsil «Azərbaycan diasporunun formalaşmasında Ümumrusiya azərbaycanlıları Konqresinin rolu»** adlanır və 5 paragrafdan ibarətdir. Rusiya Federasiyası reallıqlarında Azərbaycan diasporunun institutlaşmasından bəhs edərəkən UAK-ni - Rusiya Federasiyasında azərbaycanlıların ən iri və nüfuzlu ictimai təşkilatını xüsusi qeyd etmək lazımdır. UAK bir çox istiqamətlərdə fəaliyyət göstərir. O, RF-da Azərbaycan diasporunun nəinki aparıcı qurumudur, həm də ən iri və geniş struktura malik ictimai təşkilatdır. Bu təşkilat öz sıralarında Rusiya Federasiyasında tanınmış Azərbaycan ziyalılarını, elm aləminin məşhur nümayəndələrini, görkəmli ictimai nümayəndələri birləşdirir. Onlar Rusiya Federasiyası reallıqlarında şaquli və üfüqi istiqamətlərdə fəaliyyət göstərərək, hətta təsir etmək iqtidarındadırlar. Ümumi və xüsusi məqsədlərə nail olmaq üçün UAK qarşısında duran birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edən vəzifə onu həmvətənlərimizin aparıcı təşkilatına çevirmək, Rusiya Federasiyasının bütün regionlarını əhatə etmək məqsədilə yeni strukturlarını yaratmaq, Rusiya Federasiyasında vətəndaş əmin-amanlığının və millətlərarası razılığın möhkəmləndirilməsinə kömək etmək və Rusiya Federasiyası ilə Azərbaycan Respublikası arasında sosial-iqtisadi və mədəni əməkdaşlığın inkişafına və dərinləşməsinə yardımçı olmaqdır.

Təşkilatı baxımından UAK-ın strukturuna yeddi komitə daxildir. Bundan əlavə təşkilat öz qəzetini nəşr etdirir. Ümumi və xüsusi məqsədləri həyata keçirmək üçün UAK müxtəlif tədbirləri həyata keçirir. Bunlar aşağıdakılardır: xüsusi strukturların və bölmələrin yaradılması; RF-da müvafiq normativ-hüquqi aktların və qanunların qəbul edilməsinə kömək etmək, yaxın-uzaq xarici ölkələr ilə qarşılıqlı münasibətlərin yaradılmasına yardımçı olmaq, etnoslararası komissiyanın yaradılması; ictimai etnomədəni birliklərlə – milli-mədəni muxtariyyətlərlə və digər təşkilatlarla, etnik və sülhməramlı şuralarla, ağsaqqallar şuraları və din xadimləri ilə əməkdaşlıq, ictimai əhəmiyyətli, həmçinin regional,

Ümumrusiya və beynəlxalq tədbirlərin hazırlanmasına və keçirilməsinə Azərbaycan diasporunu və onun etnomədəni birliklərinin cəlb edilməsi, milli diasporların, milli-mədəni icmaların və etnik fəalların etnik münasibətlərin tənzimlənməsinə və etnoslararası gərginliyin aradan qaldırılmasına cəlb edilməsi, KİV-də iştirak; Azərbaycanın ana etnosu ilə əlaqələrin tənzim olunması Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ probleminin ədalətli həllində iştirak etmək, Rusiya Federasiyasında Azərbaycan icmalarının siyasi qrup nüfuzunun yüksəldilməsi, neqativ etnik stereotiplərin məhv edilməsi və s.

**Nəticə.** Tədqiqatın nəzəri ümumiləşdirmələrini və prinsiplial nəticələrini əhatə edir.

1. Diaspor hadisəsi dərin, müxtəlif planlı məzmunu və hərtərəfli təzahürləri ilə seçilir. Diasporların özünəməxsusluğu sosioqoruyucu mexanizm, sosioloji və təkamül-tarixi resurs, həmçinin diasporlar üçün yaşadığı tarixi ərazini dövlət həyatı formaları ilə əvəzləyən bütün mədəni kompleks kimi çıxış edən etnomədəni identiklik əsasında saxlanılır.
2. Öz fəaliyyətində diaspor birincisi, ana etnosa nəzərən periferikliyi aradan qaldıraraq ondan zaman və məkanca ayrı qalır; ikincisi, eynilə bu cür, diaspor etnik azlıq olaraq birgə vətəndaşlıq yaşayışına nəzərən periferikliyi aradan qaldırır. Beləliklə, diasporun bütövlüyü onun etnik və vətəndaş konsorsiumuna sinxron mənsubluğunu müəyyənləşdirən özünün ziddiyyətli mahiyyətilə təşəkkül tapır.
3. Etnomədəni birlik rolunda fəaliyyət göstərərək diaspor primordialist, instrumentalist və konstruktivist resursları əlaqələndirir. Bir tərəfdən o, özündə təbii etnomədəni yükü, yəni müəyyən etnosa əzəli mənsubluğunu, digər tərəfdən də müxtəlif zaman və məkanın konstruksiyalarında məqsədyönlü şəkildə yeni cəhətlərin mənimsənilməsinə daşıyır. Belə şəraitdə diasporluq əmsali etnomədəni xarakteristikalar sistemi olaraq özünün kəmiyyət və keyfiyyət ifadəsində yaranır; diasporun üslubu onun etnik azlığı kimi özünün etnomədəni müəyyənliyinin sabit formasıdır.
4. Etnosdaxili konsolidasiya diasporun ideologemləri əsasında təşəkkül tapır ki, bunlardan da ən mühümü tarixi və mifoloji vətən, çıxdığı və qayıtdığı vətən, xatirə və praktik məna ilə dəyərlənmiş tarixi ədalət ideyalarıdır.

5. Öz vətəninin mövcudluğunu dərk edən etnik qrup, buna baxmayaraq, ikinci və üçüncü vətəni tapır. Belə halda, çox zaman diaspor özü üçün vətən olur və bu modeli diaspordaxili ünsiyyətdə tam etnik status bərabərliyi əsasında reallaşdırır.
6. Diasporun ən mühüm mahiyyət və funksional xüsusiyyətləri onun sosial vasiti olmaq qabiliyyətidir. Diasporluq kompleksini yad bir qapalılıq kimi aradan qaldıraraq diaspor xarici və daxili əlaqələrin strukturunu yaradır.
7. Diasporun etnoslararası münasibətlərdə iştirakı onun məhz köçmə qrupu kimi etnik və mədəniyyətlərarası əlaqə vərdişlərini şərtləndirir. Bununla bağlı olaraq biz diasporun sosial vasitəçiliyini təkcə öz mədəni məkanında müxtəlif mədəni elementləri birləşdirmək qabiliyyəti kimi deyil, həm də digər mədəniyyətlərlə geniş əlaqələr yaratmaq qabiliyyəti, yəni mozaik, transmədəni simbioz olan, mədəni identiklik kimi nəzərdən keçiririk.
8. Milli münasibətlər və etnoslararası qarşılıqlı təsir sistemində diaspor etnomədəni özünümüəyyənliyini reallaşdırır. Bu özünümüəyyənləşdirmə etnoslararası qarşılıqlı təsirdə və bütün milli münasibətlər sistemində sosial tərəqqiyə, fəallaşmaya nail olmaq məqsədilə kollektiv strategiyaların işlənilib hazırlanması və reallaşdırılması üçün onun etnomədəni identiklik əsasında özünü təşkilatlandırması kimi başa düşülür. Bu diasporu etnogenezin ərazisindən uzaqda yaşayan, sistemli xarici və daxili əlaqələrdə strukturlaşmış və etnomədəni özünümüəyyənliyini həyata keçirən etnik qrup kimi müəyyən etməyə imkan verir.
9. Tədqiqatın əsas istiqamətlərindən biri azərbaycanlıların erkən orta əsrlərdən başlayaraq bu günə kimi miqrasiya proseslərinin səbəblərini aşkarlamaq olmuşdur. Əhalinin həm daxili, həm də xarici miqrasiyası cəmiyyətdə və dövlətdə baş verən etnosiyasi və sosial-iqtisadi proseslərin başlıca indikatorlarından biridir. Miqrasiya axınlarının xarakterinə görə, iqtisadiyyatın və infrastrukturun səmərəliliyi dərəcəsi barədə fikir söyləmək mümkündür. Bununla əlaqədar, azərbaycanlıların Rusiya Federasiyasının mərkəzi regionlarına miqrasiya axınını qeyd etmək lazımdır. Məhz burada onlar öz iqtisadi yerini tapmışlar.

10. Köçkün etnik qrupun inkişafı və onun yeni, daha yüksək səviyyəyə keçidi, yəni mütəşəkkil etnomədəni birlik olan diaspora transformasiyası bir neçə mərhələdən ibarətdir. Birincisi, həyat təhlükəsizliyi və yerli iqtisadi infrostruktura inteqrasiyası məqsədilə etnopeşə yönümlənməsinə uyğun olaraq iqtisadi yerləşmənin formalaşması mərhələsidir. İkinci mərhələ yeni sosial təbəqələrin meydana gəlməsi, üçüncü, özünün etnik həyatını qurmaq və özünüidarəni həyata keçirmək məqsədilə təşkilati strukturlaşma, milli-mədəni təşkilatların yaranmasıdır. Dördüncü mərhələdə ümumi vətəndaş prosesinə cəlb olunmaya gətirib çıxaran mənafeələr formalaşır.
11. Yuxarıda Rusiya Federasiyasındakı miqrasiya axımında sadaladığımız mərhələlərlə əlaqədar MDB-nin müvafiq respublikalarının titul etnoslarının nümayəndələrini, o cümlədən azərbaycanlıların, gürcülərin, ukraynalıların, moldaviyalıların nümayəndələrini də qeyd edilir. «Yeni» diasporlar, çox zaman, tez nəzərə çarpan etnomədəni və submədəni mentalıqla, qəbul edildikləri cəmiyyətlərə adaptasiya imkanlarının aşağı səviyyəsi, müəyyən etnik məsafə həddində olması ilə fərqlənirlər. Etnoslararası münasibətlərin gərginləşməsi yeni diasporların meydana gəlməsi ilə bağlıdır.
12. Rusiya Federasiyasında təkamül edən federasiya kimi etnoslararası münasibətlərin müasir reallıqları sosial və siyasi praktikanın normativ-hüquqi təminatını tələb edirdi. Bununla əlaqədar, Rusiya Federasiyasında «Rusiya Federasiyasında xaricdəki soydaşlarla bağlı dövlət siyasəti haqqında»<sup>97</sup> Federal Qanun qəbul edilmişdir. Bir sıra çox mühüm sənədləri – «Avropa insan hüquqları konvensiyası»,<sup>98</sup> «Milli azlıqların hüquqları haqqında cərgivə konsepsiyası»,<sup>99</sup> «Avropa dini dillər və azlıqların dilləri haqqında xartiyası» - kimi sənədləri imzalamaqla Rusiya Federasiyası azlıqların, o cümlədən köçkün milli azlıqlar olan diasporların hüquqlarının təmin edilməsi

---

<sup>97</sup> [http:// www. mid. ru/us-dgpch](http://www.mid.ru/us-dgpch)

<sup>98</sup> [http:// www. echr. ru/ 24 k.](http://www.echr.ru/24k)

<sup>99</sup> [http:// ru. wikipedia. org/wiki](http://ru.wikipedia.org/wiki). «Рамочная конвенция о защите национальных меньшинств». 1 февраля 1995 г. официальный перевод на русск.яз.// с.ЗРФ 1998, №25, 52 к.

üzrə öz üzərinə hüquqi və siyasi öhdəliklər götürmüşdür. Belə təminatın əsası Rusiya Federasiyası Konstitusiyasıdır. XX əsr 90-cı illərin əvvəllərində milli inkişafın müasir siyasi-hüquqi paradigmaları işlənib hazırlanmışdır. Milli münasibətlərin inkişafı sahəsində Rusiya Federasiyasında diasporların etnoslararası münasibətlər subyektləri və dövlət milli siyasətinin obyektləri kimi maraqlarını təmin edən əsas sənədlər «Rusiya Federasiyası dövlət milli siyasət konsepsiyası» (1996) və «Milli-Mədəni Muxtariyyət haqqında» Federal Qanun oldu.<sup>100</sup>

2003-cü ildə «Xaricdə yaşayan azərbaycanlılarla bağlı dövlət siyasəti haqqında»<sup>101</sup> Azərbaycan Respublikası Qanunu qəbul edildi. Qanun xaricdə yaşayan azərbaycanlılarla münasibətdə Azərbaycan Respublikası dövlət siyasətinin məqsəd və prinsiplərini və bu siyasəti həyata keçirən dövlət orqanlarının fəaliyyətinin əsaslarını müəyyən etmişdir.

13. Yuxarıda sadalanan siyasi və hüquqi sənədlər Rusiya Federasiyasında Azərbaycan diasporunun fəaliyyətinin normativ-hüquqi bazasını təmin edirlər. Bu sənədlərin sayəsində diasporumuz öz etnomədəni maraqlarını legitim müəyyənləşdirmək, ərazicə ayrı düşməyin nəticələrini azaltmaq, milli-mədəni avtonomiya çərçivəsində uğurla özünü təşkil və özünü idarə, dövlət hakimiyyəti və yerli özünü idarə orqanları ilə səmərəli qarşılıqlı əlaqə yaratmaq imkanları əldə etmişdir.
14. Rusiya Federasiyasında milli münasibətlərin demokratikləşməsi şəraitində Azərbaycan diasporu digər diasporlar kimi fəal surətdə institutlaşmaqdadır. Diasporumuz milli-mədəni təşkilatlar və milli-mədəni muxtariyyətlər yaratmaqla Rusiya Federasiyası vətəndaş cəmiyyəti strukturlarına daxil olmuşdur. Bu qurumlar indiki halda könüllü özünü idarə assosiasiyaları kimi çıxış edirlər. Vətəndaş cəmiyyətinin paradigması, indiki halda Azərbaycan diasporuna nəzərən çoxtərəfli, polietnik Rusiya Federasiyasında bu yolla reallaşır.
15. Bundan çıxış edərək, Rusiya Federasiyasında Azərbaycan diasporu özünün strukturlaşması üçün hüquqi və digər imkanlardan istifadə

---

<sup>100</sup> [http:// femida...](http://femida...)

<sup>101</sup> [http:// www. Azembassyashs...](http://www.Azembassyashs...)



edərək qrup sosial fəaliyyətinin ümum prinsiplərini və vərdişlərini inkişaf etdirir. Bu fəaliyyətin formaları icmalar, mərkəzlər, milli-mədəni cəmiyyətlər, milli-mədəni avtonomiyalar, ilk növbədə və əsasən UAK-dır.

16. Rusiya Federasiyasında Azərbaycan diasporunun MMC və MMM-u formalarında institutlaşması dövlət hakimiyyəti və yerli idarəetmə orqanları ilə yerli, regional, federal və beynəlxalq səviyyədə ictimai birliklər və hərəkatlara, həm Rusiya Federasiyasında, həm də başqa ölkələrdəki təşkilatlar və müəssisələrlə qarşılıqlı münasibətlər üçün yeni imkanlar açmışdır.
17. Ona görə də, bu tədqiqatın dairəsinə azərbaycanlıların yeni miqrasiya dalğasının adaptasiyası, millətlərarası ziddiyyətlərin profilaktikası, etnoslararası konfliktlərin tənzimlənməsi, Azərbaycan diasporunun dövlət hakimiyyəti və yerli idarəetmə orqanları ilə qarşılıqlı münasibətləri kimi problemlər cəlb edilmişdir.
18. Azərbaycan diasporunun fəallığının artması Rusiya Federasiyasında onun milli münasibətlər subyekti kimi idarə olunması məzmununun və formalarının yeniləşməsi ilə müşayiət olunur. Bununla bağlı tədqiqat işində Rusiya Federasiyasında ən iri, geniş şaxələnmiş və nüfuzlu Azərbaycan diaspor təşkilatı olan UAK fəaliyyəti xüsusi qeyd olunur. AZƏRROS-un və «Ocağ»ın fəaliyyətindən də bəhs edilir. Rusiya Federasiyasında Azərbaycanın bu milli-mədəni strukturlarının fəaliyyətində ən mühüm istiqamətlərdən biri Azərbaycan Respublikasının və onun titul etnosunun müsbət qrup imicinin artması, etnoslararası gərginliyə yol verilməməsi və etnoslararası münaqişələrin tənzimlənməsidir.
19. Azərbaycan Respublikasının rəsmi hakimiyyəti dairələri bütün dünya ölkələrində Azərbaycan diasporunun təşkilatı cəhətdən mövcud olmasının ümummilli məqsəd üçün vacibliyini dərk etməklə bərabər, həm də onlardan potensialından ölkənin xarici siyasəti qarşısında duran vəzifələrin həlli və millətin ən mühüm mənafelərinin əmin olunması üçün istifadəni nəzərdə tutur. Doğrudan da antik dövrdən başlayaraq ayrı-ayrı xalqlara məxsus diasporların tarixi təsdiq edir ki, konkret tarixi şəraitlərdə yaxşı təşkil olunmuş güclü diaspora strukturları çox böyük təsir gücünə malik bir qüvvəyə çevrilməklə bərabər, həm də öz tarixi vətənləri ilə

yaşadıqları ölkələrin siyasi elitası arasında əlaqə yaratmaq imkanına malik olurlar.

20. İnstitutlaşmanın mexanizmlərindən biri azərbaycançılıq ideyasıdır. Dünya azərbaycanlılarının təşkilatlanmasında mühüm hadisə kimi dünya azərbaycanlılarının iki qurultayı olmuşdur. Birinci qurultay Bakıda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Əliyevin sərəncamı ilə 2001-ci il noyabrın 9-10-da keçirilmişdir. Məhz I qurultayda dünya azərbaycanlıları arasında əlaqələrin və həmrəyliyin möhkəmlənməsi, həmçinin Azərbaycan icmalarının və təşkilatlarının fəaliyyətinin gücləndirilməsi və əlaqələndirilməsi məqsədilə təşkilatı prinsiplər işlənib hazırlanmışdır. 2006-cı ilin martında keçirilmiş dünya azərbaycanlılarının II qurultayında Azərbaycan diasporu qarşısında Azərbaycan Respublikasının və onun siyasətinin məqsədlərini xaricdə təbliq edilməsinə yönələn vahid mövqenin işlənib hazırlanması üçün tezliklə konsolidasiya olması vəzifəsi qoyulmuşdur. II Qurultayın gedişində Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev bəyan etmişdir ki, ona bir Prezident kimi təkcə 8 milyon Azərbaycan vətəndaşları deyil, bütün dünyada yaşayan 50 milyon azərbaycanlılar da bel bağlaya bilərlər.
21. Xoş məramla və bilavasitə Ümummilli lider H.Əliyevin köməkliyi ilə dəstəklənən Rusiya Federasiyasındakı Azərbaycan icması öz inkişafının yeni, daha səmərəli və konstruktiv səviyyəsinə keçmişdir. Azərbaycan Respublikası və Rusiya Federasiyası Prezidentlərinin müntəzəm görüşləri ilə şərtlənən, bütün xalqın qarşısında yerli cəmiyyətin Azərbaycan diasporuna münasibətini dəyişən pozitiv siyasi və ictimai əks-səda regionlarda açıq-aşkar hiss olunmağa başlamışdır. Dünya azərbaycanlılarının qurultayının açılışında çıxış edən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ümummilli lider Heydər Əliyev diaspora ilə Vətən arasında əlaqənin vacibliyini qeyd edərək demişdir ki, azərbaycanlılar yaşadıkları ölkələrin siyasətinin Azərbaycan Respublikasının xeyrinə dəyişdirilməsinə təsir göstərməlidirlər. Xarici ölkələrdə olan hər bir azərbaycanlı yaşadığı ölkənin qanunları və öz arzuları ilə yaşamaladırlar, lakin bu gün görülmək ən mühüm iş Azərbaycanın xarici siyasət təsirinin gücləndirilməsi məsələsidir və buna uyğun

olaraq qarşıda duran əsas vəzifə diasporanın Vətənlə əlaqəsinin daima möhkəmləndirilməsidir.<sup>102</sup>

Bütün bunlar etnoslararası sabitliyin saxlanılması və etnoslararası münaqişələrə yol verməmək üçün dövlət hakimiyyəti orqanlarının və yerli idarəetmə orqanlarının, müvafiq olaraq etnik qrupların məsuliyyətini artırır. Belə şəraitdə, etnosiyasi və qrupdaxili etnomədəni menecmentin strategiya və taktikasının işlənilib hazırlanması bizcə, zəruri və perspektivli işdir. Ona görə, bir sıra praktik tövsiyələrin təklif edilməsini mümkün sayırıq. SSRİ-nin dağılmasından sonra postsovet məkanında milli münasibətlər sahəsində əlamətdar və radikal dəyişikliklər baş verdi, köçkün milli azlıqların rolu aktuallaşdı.<sup>103</sup> Diaspor probleminin funksional və nəzəri planda diskussiya xarakteri daşması ilə əlaqədar bu fenomenin nəzəri-metodoloji kateqoriyalaşdırılması, hərtərəfli dərkinə və müvafiq terminologiyanın dəqiqləşdirilməsi işini davam etdirmək lazımdır. Ona görə də beynəlxalq norma və aktları fəal mənimsəmək, milli azlıqların hüquqlarını təmin edən imzalanmış beynəlxalq müqavilələri və sazişləri praktikada tətbiq etmək lazımdır. Bununla yanaşı, etnik qrupların, o cümlədən köçkün milli azlıqların ənənəvi təcrübəsindən istifadə edilməsi, diasporun institutlaşması və özünütəşkili ilə bağlı təşəbbüslərin fəallaşdırılması, «Milli-Mədəni Muxtariyyət haqqında» (1996) Rusiya Federasiyası Federal Qanununa uyğun olaraq milli-mədəni özünüməyyənlilik imkanlarından istifadə olunması, institutlaşma və özünüidarə mexanizmləri kimi milli-mədəni avtonomiya və milli-mədəni təşkilatın prinsiplərinin geniş tətbiq edilməsi vacibdir. Bununla bağlı, miqrasiya prosesləri və etnik azlıqların köçdüyü ölkənin reallıqlarına adaptasiyası probleminin tədqiqi, onların yerli əhali ilə hərtərəfli pozitiv əlaqə yaratma prosesinin öyrənilməsi olduqca zəruridir. Belə bir xeyirxah işdə qurultayların keçirilməsi, sülhməramlı Şuralar, həmçinin Ağsaqqallar Şurası, etnoslararası assosiasiyalar və kommissiyalar, mərkəzlər və dostluq evləri, gənclər, qadınlar, sahibkarlar, ümumiyyətlə fəallar assosiasiyaları köməklik göstərə bilər.

---

<sup>102</sup> Azərbaycan diasporuna dövlət qayğısı. Bakı, Çarşıoğlu, 2003, səh. 237-247.

<sup>103</sup> [http:// www.azerbaijanli.org/ru/page 20. html](http://www.azerbaijanli.org/ru/page%20.html) – 36 k.

Beləliklə, tədqiqatın baza müddəalarını ümumiləşdirərək aşağıdakıları qeyd etməyi zəruri sayırıq. Göstərilən və nəzərdən keçirilən problemlərin həm Rusiya Federasiyasında Azərbaycan diasporunun fəaliyyəti və özünüidarəsi mövqeyindən, həm də bu ölkənin və Azərbaycan Respublikası dövlətinin milli siyasətinin obyektı kimi idarə edilməsi baxımından daha dərindən öyrənilməsi həm elmi, həm də siyasi aktuallıq kəsb edir. Gəlinən son nəticə ondan ibarətdir ki, Rusiya Federasiyasında Azərbaycan diasporu institutlarının inkişafı yüksələn paradiqma üzrə baş verir. Deməli, bütöv milli dövlət siyasətinin, eləcə də yerli etnosiyasi menecmentin də əhəmiyyəti artacaqdır.

### **Dissertasiyanın mövzusu üzrə iddiaçının aşağıdakı işləri dərc olunmuşdur**

1. Азербайджанская диаспора в России особенности тенденции формирования и развития. 1988-2007 гг. Баку, «Елм», 2009, 396 с.
2. Второе дополненное издание. Азербайджанская диаспора в России особенности тенденции формирования и развития. 1988-2010 гг. Баку, Издательский дом Шярг-Гярг, 2010, 549 с.
3. Проблемы национальных объединений в Российской Федерации // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası, №2, Bakı, «Elm», Azərbaycan Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu, 2005, s. 129-132.
4. Эволюция диаспоры (теоретический аспект). «Археология, этнология, фольклористика Кавказа». Azərbaycan Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu, 2005, s. 260.
5. Предварительный анализ данных о расселении азербайджанцев в РФ (по результатам переписи населения РФ в 2002 г.). «Известия. Национальная Академия наук Азербайджана, История, философия и право», №7, Баку, «Елм», 2006, с. 266-273.
6. Миграция и состояние этнического меньшинства // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası. Azərbaycan Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu, №2, Bakı, «Elm», 2006, с. 197-200.
7. Миграция и проблемы национальных меньшинств. «История и её проблемы», №2, Баку, БГУ, 2007, сс. 253-257.

8. Становление Азербайджанской диаспоры в России. «История и её проблемы», №3, Баку, БГУ, 2007, с. 174-179.
9. Из истории формирования азербайджанской диаспоры и её институционализация на современном этапе. «Труды Института истории НАН Азербайджана», т. 23, Баку, «Елм», 2008, с. 151-161.
10. Миграция Азербайджанцев в Россию. «Труды Института истории НАН Азербайджана», т. 27, Баку, «Елм» 2009, с. 163-172.
11. Современные диаспоры – итог этнической миграции (опыт стран СНГ). «Труды Института истории НАН Азербайджана», том 19, Баку, «Елм», 2007, сс. 142-148.
12. Теоретическое осмысление понятия «диаспора». «Известия. Национальная Академия наук Азербайджана, История, философия и право», №12, Баку, «Елм», 2009, с. 179-188.
13. Азербайджанская община: функции и этносоциальные процессы. «Известия. Национальная Академия наук Азербайджана. История, философия и право», №11, Баку, «Елм» , 2009, с.188-199.
14. Процесс институционализации Азербайджанской диаспоры в России. «Вопросы гуманитарных наук», №6, Москва, «Компания Спутник+», 2009, с. 262-266.
15. Azerbaijan diaspora: History and modernity, №1 // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası. Azərbaycan Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu, 2009, s. 222-227.
16. Миграция из Азербайджана в Россию и азербайджанские мигранты. // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası. Azərbaycan Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu, №2, Bakı, «Elm», 2009, s. 158-163.
17. Азербайджан накануне трансформационных процессов и на постсоветском пространстве // Известия. Национальная Академия наук Азербайджана. История, философия и право», №1-2, Баку, «Елм», 2010, с.1-10.
18. Этническая идентичность как основной фактор функционирования диаспоры // Философия и искусствоведение: Методология междисциплинарного взаимодействия. Тезисы докладов международной научной конференции, Баку, «ТякНур», 2010, с. 122-123.
19. Национально-культурные объединения как фактор формирования гражданского общества // Проблемы искусства и культуры. Меж-

- дународный научный журнал. Баку, Национальная Академия наук Азербайджана Институт Архитектуры и искусства, 2010, с. 73-84.
20. Процесс институционализации азербайджанской диаспоры в России. «Азербайджан и азербайджанцы», №1-2, Баку, Президиум Национальной Академии наук Азербайджана, 2010, с. 157-163.
  21. Самоопределение диаспор на основе этнической идентичности (на примере русской и азербайджанской диаспор) // Вопросы национальных и федеративных отношений. Сборник научных статей. Под общей редакцией В.А.Михайлова, К.В.Калининой. Москва, изд-во РАГС, 2010, с. 52-69.
  22. Азербайджанская диаспора. Степень изученности проблемы. // Современные гуманитарные исследования, №2(33), Москва. Изд-во «Компания Спутник+», 2010, с. 290-296.
  23. Функции сохранения этнической идентичности в диаспоральных процессах. // *Türk dünyası dünəni və bu günü mövzusunda elmi konfransa təqdim olunmuş məruzə tezisləri 24-25 may, 2011, Bakı, BDU tarix fakültəsi*, s. 266-268.
  24. Национально-культурное самоопределение азербайджанской диаспоры в различных регионах мира // Известия, Национальная Академия наук Азербайджана. История, философия, право, Баку, «Елм», №1, 2011, с. 91-101.
  25. Специфика Институционализации Азербайджанской диаспоры в различных регионах мира. Культура народов Причерноморья. Крымский научный центр Национальной Академии наук и Министерства образования и науки Украины. Таврический национальный Университет им. В.И.Вернадского. Научный журнал Межвузовский центр «Крым», с. 133-135.
  26. Научно-практическое значение изучения Азербайджанской диаспоры. Вестник Казахский Национальный Университет им. аль-Фараби, Серия историческая Алмааты, №3(58), 2010, с. 148-153.
  27. Опыт Национально-культурного оформления отношений между государством и национальной диаспорой. Вестник Бакинского Университета, серия гуманитарных наук, №2, 2010, с. 120-126.
  28. Азербайджанская община: функции и этносоциальные процессы, Известия Национальной Академии Азербайджана истории, философии, право, №11, 2010, с. 188-200.

**М.Г.Сеидбейли**

**Формирование и развитие  
Азербайджанской диаспоры в Российской Федерации  
(1988-2007)**

**РЕЗЮМЕ**

Диссертационная работа посвящена исследованию истории формирования и развития азербайджанской диаспоры в Российской Федерации. В работе подчеркивается актуальность создания политико-правовых основ реализации этнокультурного развития этнических групп, обобщения на научной основе процесса и формы этнокультурного самоопределения диаспор в частности азербайджанской диаспоры.

Диссертация состоит из введения 7 глав, заключения и приложения. Во введении диссертации обоснована актуальность проблемы, проанализирована степень её изученности и научной разработанности, определены цели и задачи исследования, показана её научная новизна и практическая значимость.

В первой главе «Формирование азербайджанской диаспоры и её становление на современном этапе» исследуется предыстория и современное состояние азербайджанской диаспоры. Находясь на стыке Азии и Европы Азербайджан занимает выгодное географическое положение, в связи с чем он уже с античности привлекал к себе внимание разных племён и государств. За пределами своей этноисторической родины азербайджанцы в заметном количестве появились в раннем средневековье. В данной главе прослеживаются миграционные процессы азербайджанцев поэтапно с раннего средневековья по сегодняшний день.

Во второй главе «Политическое и экономическое положение Азербайджана накануне и после распада СССР» исследуются причины распада СССР, Армяно-азербайджанский, Нагорно-Карабахский конфликт.

В третьей главе «Миграция азербайджанцев в Россию: история и современность» рассматриваются миграционные процессы, выделяя несколько волн миграции: I послевоенная, связанная с политикой освоения Сибири и Дальнего Востока; 70-е – начало 80-х годов миграция, связанная с рыночной торговлей; конец 80-х – начало Армяно-азербайджанского, Нагорно-Карабахского конфликта, распад СССР в 1991 г., приведший к новым миграционным процессам.

В IV главе «Азербайджанская община в РФ» исследуется азербайджанская община. Прибывающие азербайджанские мигранты в Россию играют всё более и более важное место в экономической, социальной, общественно-политической жизни общества.

В V главе «Этнокультурная институционализация диаспор в РФ» исследуется процесс гражданской институционализации, отмеченный широким распространением НКО, НКА, в РФ как формы национального самоопределения.

В VI главе «Самоопределения азербайджанской диаспоры в РФ» рассматривает становления и развития, азербайджанских НКО и НКА в России.

В VII главе «Роль Всероссийского азербайджанского конгресса в формировании азербайджанской диаспоры в РФ» рассматривает деятельность самой крупной и авторитетной общественной организации азербайджанцев в РФ.

В заключение диссертации были подведены результаты, выдвинуты конкретные предложения и рекомендации, касающиеся данной проблемы.



**Formation developing of Azerbaijan  
diaspora in Russia Federation**

**SUMMARY**

Dissertational work is devoted to the research of history of formation and development of the Azerbaijan Diaspora in Russia.

In the work the urgency of creation politico - legal bases for realization of ethno-cultural development of ethnic groups, generalization on scientific basis of the process and forms of ethno-cultural self-determination of Diasporas; in particular the Azerbaijan Diaspora is emphasized.

The dissertation consists of the introduction, 7 chapters, the conclusion and the appendix.

In the introduction the problem urgency is grounded, degree of its studying and scientific development is analyzed, purpose and research problems are determined, its scientific novelty and practical importance is noted.

In chapter I “Formation of the Azerbaijan Diaspora and its development at the present stage” is investigated the background and current state of the Azerbaijan Diaspora. Being on the junction of Asia and Europe Azerbaijan occupies a favorable geographical position; since the antiquity it drew attention of different tribes and states to itself. Beyond their ethno-historical native land Azerbaijanis in appreciable quantity appeared in the early middle Ages. In this chapter, stage by stage from the early Middle Ages till today is studied migratory processes of Azerbaijanis.

In the second chapter “Political and economic situation of Azerbaijan on the eve and after disintegration of the USSR” is investigated the reasons of disintegration of the USSR, the Armenian-Azerbaijan Nagorno - Karabakh conflict.

In the third chapter “Migration of Azerbaijanis to Russia: history and the present” migratory processes, allocating some waves of migration: first post-war migration connected with policy for mastering (settlement, open-

ing) of Siberia and the Far East; the migration of 70s - beginning of 80s years connected with market development; the end of 80s beginning of the Armenian - Azerbaijan Nagorno - Karabakh conflict, disintegration of the USSR in the 1991 which have led to new migratory processes.

In the fourth chapter “The Azerbaijan community and Russian Federation” is researched the Azerbaijan community. Azerbaijan migrants arriving to Russia take more and more important part in economic, social, public - political life of society.

In the fifth chapter “Ethno-cultural institutionalization of Diasporas in Russian Federation” the process of civil institutionalization which is distinguished with wide spread of National Cultural District (NCD), National Cultural Autonomy (NCA) in Russian Federation as forms of national self-determination is investigated.

In the sixth chapter “Self-determination of the Azerbaijan Diaspora in Russian Federation” is considered formation and development of Azerbaijan NCD and NCA in Russia.

In the seventh chapter “The role of World Azerbaijanis Congress in formation of the Azerbaijan Diaspora in Russian Federation” is considered activity of the largest and authoritative public organization of Azerbaijanis in Russian Federation.

In the conclusion of the dissertation results have been summarized, the specific proposals and recommendations concerning the afore-stated problem are advanced.

**Çapa imzalandı:**  
**Formatı: 60/90, 32/1, həcmi 3,75 ç.v.**

---

**Tiraj 100, şifariş № 127**  
**Tel: 439-36-72**

**NDU-nun «Qeyrət» nəşriyyatının mətbəəsində çap olunmuşdur**

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА  
НАХЧЫВАНСКОЕ ОТДЕЛЕНИЕ**

---

*На правах рукописи*

**МАРИАМ ГАСАН ГЫЗЫ СЕИДБЕЙЛИ**

**ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ  
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДИАСПОРЫ В РОССИЙСКОЙ  
ФЕДЕРАЦИИ  
(1988-2007)**

**Специальность – 07.00.02  
Отечественная история**

**А В Т О Р Е Ф Е Р А Т**

Диссертации на соискание ученой  
степени доктора исторических наук

**НА Х Ч Ы В А Н – 2 0 1 2**